

Переклад Н. Агнівцева

I. УЧИТЕЛЬ КАРЛ ІВАНОВИЧ

12 серпня 18... року, саме на третій день після дня мого народження, коли мені вийшло десять років і коли я дістав такі чудові подарунки, о 7-й годині ранку Карл Іванович розбудив мене, вдаривши над самісінькою модю головою хлопавкою — з грубого паперу на палиці — по мусі. Він зробив це так невдало, що зачепив образок мого ангела, який висів на дубовій спинці ліжка, і що вбита муха впала просто мені на голову. Я висунув носа з-під ковдри, придержав рукою образок, що й досі хитався, скинув убиту муху на підлогу і хоч заспаними, але сердитими очима глянув на Карла Івановича. Але він, у строкатому ватяному халаті, підперезаному поясом з тіфї самої матерії, в червоній в'язаній ярмулці з китицею та в м'яких сап'янцях, усе ходив коло стін, націлявся й бив.

"Нехай, — думав я, — я й маленький, але нащо він тривожить мене? Чого він не б'є мух коло Володиного ліжка? Аж он скільки їх! Ні, Володя більший за мене, а я найменший: тим то він мене й мучить. Тільки про те й думає все своє життя,— прошепотів я, — як би меї допекти. Він дуже добре бачить, що розбудив і налякав мене, але удає, ніби й не помічав... ну, й уредний же! І халат, і шапочка, й китиця — все таке гидке!"

В той самий час, як отака мене досада брала на Карла Івановича, він підійшов до свого ліжка, подивився на годинника, що висів над ним у шитому бісерному черевичку, повісив хлопавку на гвіздок і, як можна було помітити, в дуже доброму гуморі, повернувся до нас.

— Auf, Kinder, auf!., s'ist Zeit. Die Mutter ist schon im Saal, — крикнув він добрим німецьким голосом, потім підійшов до мене, сів у ногах і дістав із кишені табатирку. Я удавав, ніби сплю.

Кард Іванович перше понюхав, витер носа, кляснув пальцями й тоді тільки заходився коло мене. Він, сміючись, почав лоскотати мені п'яти. — Nun, nun, Faulenzer! — говорив він.

Я хоч як боявся лоскоту, не зіскочив з ліжка й не відповідав йому, а тільки глибше заховав голову під подушки, з усієї сили хвицався ногами й стримувався, щоб не засміятись.

— Який він добрий і як він усіх нас любить, а я міг таке думати про нього!

Мені було досадно і на себе самого, і на Карла Івановича, хотілось сміятися й хотілось плакати: нерви розходилися.

— Ach, lassen sie, Карле Івановичу! — закричав я крізь сльози, висовуючи голову з-під подушок.

Карл Іванович здивувався, облишив мої підшви і стурбовано почав розпитувати мене: чого це я? чи не приснилося мені чого?.. Його добре німецьке обличчя, ласкавість, з якою він намагався вгадати причину моїх сліз, змушували мене плакати ще дужче, мені було соромно, і я не зрозумів, як за хвилину перед тим, я міг не любити Карла Івановича, і як мені могли здаватися гидкі його халат, шапочка й китиця; тепер, навпаки, все це мені було надзвичайно миле, і навіть китиця, здавалося, Q очевидний доказ його доброзичливості!. Я сказав йому, що плачу через те, що бачив лихий сон — ніби тата померла, і її несуть ховати. Все це я вигадав, бо аж ніяк не пам'ятав, що саме снилося мені тої ночі; але, коли Карл Іванович, зворушений моїм оповіданням, почав розважати й заспокоювати мене, мені здалося, що я й справді бачив цей страшний сон, і сльози полилися вже з іншої причини.

Коли Карл Іванович пішов од мене і я, підвівшись на ліжкові, почав натягувати панчохи на свої маленькі ноги, сльози трохи вгамувались, але тяжкі думки про вигаданий сон снувалися й далі. Увійшов дядько Микола

— маленький, чистенький чоловічок, завжди серйозний, акуратний, почтивий і великий приятель Карлові Івановичу. Він ніс нашу одержу й узуття: Володі чоботи, а мені покищо оті осоружні черевики з бантиками. При ньому мені соромно було б плакати; до того ж ранкове сонечко весело світило в вікна, а Володя, перекривляючи Марію Іванівну (сестрину Гувернантку), так весело й дзвінко сміявся, стоячи над умивальником, що навіть серйозний Микола, з рушником через плече, з милом в одній руці і з глечиком у другій, посміхаючись, казав:

— Годі вам, Володимире Петровичу, вмивайтесь уже! Я зовсім розвеселився.

— Sind sie bald fertig? — почув я з клясної кімнати голос Карла Івановича.

Голос йому був суворий і не мав уже того відтінку доброзичливості!, що зворушив мене до сліз. У клясній Карл Іванович був зовсім інша людина: він був навчите ль. Я швиденько вбрався, вмився і, ще з щіткою в руці, пригладжуючи мокре волосся, з'явився на його заклик.

Карл Іванович, з окулярами на носі й книгою в руці, сидів на своєму звичайному місці, між дверима та віконцем. Ліворуч од дверей? було дві полицки: одна — наша, дитяча, друга — Карла Івановича — "власна". На нашій були всякі книжки — навчальні й ненавчальні: які стояли, які лежали. Лише два великі томи Histoire des voyages у червоній оправі, поважно впиралися в стіну; а потім пішли довгі, товсті, великі й маленькі книги,— палітурки без книжок і книжки без палітурок; все туди ж таки, було, напхаєш і всунеш, коли звелять, перед рекреацією, дати лад а бібліотеці", як урочисто називав Карл Іванович цю полицку. Колекція книжок на а власній" якщо не була така велика, як на нашій, так була ще різноманітніша. Я пригадую з них три: німецьку брошуру про угноювання городів під капусту — без оправи, один том історії семирічної війни — в пергаменті, пропаленому з одного краю, і повний курс гідростатики. Карл Іванович більшу частину свого часу віддавав на читання, навіть зіпсував,

читаючи, очі; але oprіч цих книжок та "Северной Пчелы" він нічого не читав.

Серед речей, що лежали на полиці Карла Івановича, було одне, що найбільше мені його нагадує— Це — кружальце з картону, вставлене в дерев'яну ніжку, де це кружальце рухалося за допомогою шпеньків. На кружальці був наліплений малюнок— карикатури якоїсь пані та перукаря. Карл Іванович дуже добре клеїв і кружальце це сам винайшов і зробив для того, щоб захищати свої слабкі очі від яскравого світла.

Як тепер бачу я перед собою довгу постать у ватяному халаті й у червоній шапочці, з-під якої видко рідке сиве волосся. Він сидить коло столика, де стоїть кружальце з перукарем, що кинуло тінь на його обличчя; в одній руці він держить книгу, друга лежить на ручці крісла; коло нього лежить годинник з намальованим мисливцем на циферблаті, картата хустка, чорна кругла табатирка, зелений футляр на окуляри, щипці на скриньці. Все це так пристойно, акуратно лежить на своєму місці, що з самого цього порядку можна було бачити, що в Карла Івановича сумління чисте й душа спокійна.

Було, як досхоchu набігаєшся внизу по залі, навшпиньках прокрадешся нагору, до клясної кімнати, дивишся—Карл І іано-вич сидить собі сам на своєму кріслі і з спокійно-величним виразом на обличчі читає якунебудь із своїх улюблених книжок. Іноді я заставав його й у такі хвилини, коли він не читав: окуляри спускались нижче на великому, орлячому носі; блакитні напівзаплющені очі дивилися з якимось особливим виразом, а губи сумно всміхались. В кімнаті тихо; лише чути, як рівномірно дихад він та відбивав годинник з мисливцем.

Він мене, було, не помічав, а я стою коло дверей та й думаю собі: бідний, бідний дідусь! Нас багато, ми гуляймо, нам весело, а він — сам-самісінький, і ніхто його не приголубить. Правду він говорить, що він сирота. І, історія його життя яка жахлива! Я пам'ятаю, як він розказував її Миколі —жахна річ бути в його становищі! І так жалко стане, що підійдеш, булог до нього, візьмеш за руку й скажеш: ((lieber Карл

Іванович!" Він любив, коли я йому говорив так; завжди пригорне, і видно, що зворушений.

На другій стіні висіли ляндркарти, майже всі порвані, але вміло підклеєні рукою Карла Івановича. На третій стіні, посередині якої були двері вниЗ; з однієї сторони висіло дві лінійки: одна, порізана — наша, а друга, новенька—а власна в, що її він уживав більше, щоб підохочувати, а не лініювати; з другої — чорна дошка, де кружальцями відзначалося наші великі провини, а хрестиками маленькі. Ліворуч від дошки був куток, куди; нас становили навколішки.

Який мені пам'ятний цей куток! Пам'ятаю заслонку в печі, душник у цій заслонпі й шум від нього, коли його повертали. Стоїш, було, стоїш у кутку, аж коліна й спина заболять, та й думаєш: "забув за мене Карл Іванович: йому, мабуть, спокійно сидіти на м'якому кріслі й читати свою гідростатику, — а мені як?" І почнеш, щоб нагадати за себе, потихеньку відчиняти й зачиняти заслонку або колупати тиньк із стіни; але коли раптом упаде на землю й грюкне надто великий уламок, — далебі,, самий страх гірший за всяку кару. Оглянешся на Карла Івановича,— а він сидить собі з книгою в руці і нібито нічого не помічав.

Серед кімнати стояв стіл, накритий чорною подраною цера-тою, з-під якої в багатьох місцях видно було краї, порізані складаними ножиками. Круг столу було декілька непофарбованих, але від довгочасного користування залакованих дзиґликів. В останній стіні було три віконця. От що можна було бачити з них: просто під вікнами — дорога, на якій кожна вибоїна, кожен камінчик, кожна колія давно знайомі й милі мені; за дорогою — підстрижена липова алея, з-за якої подекуди видно пліт, через алею видно луг^ з одного боку якого — клуня, а.наспроти — ліс; далеко в лісі видно хатку сторожа. З вікна пра-^ воруч видно частину тераси, де сиділи звичайно дорослі перед.

обідом. Було, коли виправляв К ар л Іванович аркушик із диктантом, визирнеш у той бік — бачиш чорну матусину голову, чию-небудь спину й ледве-ледве чуєш звідти гомін та сміх; так зробиться прикро, що не

можна там бути, і думаєш: коли вже ото буду я великий, перестану вчитися і завжди буду сидіти не за діалогами, а з тими, кого я люблю? Досада перейде в сум і, хто зна з чого й про що так замислишся, іцо й не чуєш, як Карл Іванович гніваються за помилки. —

Карл Іванович ізняв халат, одяг синій фрак з горбочками та зморшками на плечах, поправив перед люстерком свою краватку й повів нас униз—вітати матусю.

II. МАМАН

Матуся сиділа у вітальні й розливала чай; однією рукою вона притримувала чайник, другою — крант самовара, з якого вода лилася через вінця чайника на тацю. Але хоч вона дивилася пильно, вона не помічала цього, не помічала й того, що ми ввійшли.

Так багато виринає спогадів минулого, коли намагаєшся відтворити в уяві риси милої істоти, що крізь ці спогади, немов крізь сльози, неясно бачиш їх. Це — сльози уяви. Коли я хочу пригадати матусю такою, яка вона була тоді, " мені ввижаються тільки її карі очі, в яких світилися завжди однакові лагідність та любов, родинка на шії, трохи нижче від того місця, де в'ються маленьке волоссячко, вишитий білий комірчик, ніжна суха рука, що так часто мене голубила й що я її гак часто цілував; але загальне враження біжить од мене. Ліворуч від канапи стояв старий англійський рояль; перед роялем сиділа чорномазенька моя сестричка Любочка і рожевенькими, допіру вимитими холодною водою пальчиками, з помітним напруженням грала етюдів Clementi. їй було одинадцять років; вона ходила в коротенькому полотняному платтячку, в біленьких, обшитих мереживом, панталончиках, і октави могла брати лише "argeggio". Біля неї, впівоберта, сиділа Марія Іванівна, у чепчику з рожевими стрічками, в голубій кацабайці і з червоним сердитим обличчям, яке набрало ще суворішого вигляду, скоро увійшов Карл Іванович. Вона грізно подивилась на нього і, не відповідаючи на його поклін, вела далі, тупаючи ногою, своєї: un, deux, trois, un, deux, trois, ще голосніше і владніше, ніж доти.

Карл Іванович, не звертаючи на це ніякісної уваги, своїм звичаям, підійшов з німецьким привітанням просто до матусиної ручки. Вона отямилася, труснула голівкою, ніби бажаючи цим рухом відігнати сумні думки, подала руку Карлові Івановичу й поцілувала його в зморшкувату скроню, тоді як він цілував її в руку.

— Ich danke, lieber Карл Іванович, — і, продовжуючи говорити по-німецькому, вона спитала:

— Чи добре спали діти?

Карл Іванович був глухий на одне вухо, а тепер за шумом від рояля й зовсім нічого не чув. Він нахилився ближче до канапи, сперся однією рукою на стіл, стоячи на одній нозі, і з усмішкою, що здавалася мені тоді найвищою мірою витонченості, підняв шапочку над головою й сказав:

— Ви дозволите мені, Наталю Миколаївно?

Карл Іванович, щоб не застудити своді голови, ніколи не знімав червоної шапочки, але щоразу, ввійшовши до вітальні, питав на це дозволу.

— Одягніть, Карлс Івановичу... Я питаю вас, чи добре спали діти? — сказала тата, присунувшись до нього й досить голосно. І

Але він знов нічого не чув, прикрив лисину червоною шапочкою і ще мильше всміхався.

— Почекайте хвилинку, Мімі, — сказала тата, теж посміхаючись, Марії Іванівні: — нічого не чути.

Коли мама всміхалася, її обличчя — хоч яке було хороше— робилося незрівняно краще, і все навколо наче веселішало. Коли б під тяжкі хвилини яшття я хоч мигцем міг бачити цю усмішку, я не знав би, що таке горе. Мені здається, що лише в усмішці криються те, що звать красою обличчя: якщо усмішка додає принадности обличчю, то воно прекрасне; якщо вона не змінює його, то воно звичайне; якщо обличчя від усмішки гір-шає, воно погане.

Привітавшись до мене, тата узяла обома руками мою голову й одхилила її назад, потім пильно подивилась на мене й сказала:

— Ти плакав сьогодні?

Я не відповідав. Вона поцілувала мене в очі й по-німецькому спитала:

— Чого ти плакав?

Коли вона розмовляла з нами по-товариському, вона завжди говорила цією мовою, якою володіла досконало.

— Це я уві сні плакав, тата, — сказав я, пригадуючи в усіх подробицях вигаданий сон і мимоволі здригаючись від цієї думки.

Карл Іванович ствердив мої слова, але промовчав про сон. Поговоривши ще про погоду—розмова, в якій взяла участь і Мімі,— тата поклала на тачу шість грудочок цукру, для деяких почесних слуг, устала й підійшла до п'ялець, що стояли коло вікна.

— Ну, тепер ідіть до тата, діти, та скажіть йому, щоб він неодмінно зайшов до мене раніше, ніж піде на тік.

Музика, рахування й грізні погляди почалися знов, а ми пішли до тата. Перейшовши через кімнату, яка ще від часів дідуся зберегла назву аофіціантської", ми пішли до кабінету.

III. ТАТО

Він стояв коло писемного бюрка і, вказуючи на якісь конверти, папери й купки грошей, гарячився і з запалом товмачив щос приказчикові Якову Михайлову, що, стоячи на своєму звичайному місці — між дверима й барометром, заклавши руки за спину, дуже швидко й у різних напрямках ворухив пальцями.

Що більше гарячився тато, то" швидче рухалися пальці, і, навпаки, коли тато замовкав, — пальці зупинялися; але коли Яків починав говорити, пальці надзвичайно непокоїлися й шалено стрибали в різні сторони. З їхніх рухів, мені здається, можна було б угадувати потайні думки Якова; обличчя ж його завжди було спокійне, — на ньому позначалася певність своз'ї гідності й разом із тим підлеглосте тобто: правда моя, а втім— як хочете.

Побачивши нас, тато лише сказав:

— Почекайте, зараз.

І показав головою на двері, щоб хтонебудь із нас зачинив їх.

— Ой, боже милостивий! що це з тобою сьогодні, Якове?— говорив він до приказчика, сіпаючи плечима "(він знав таку звичку).—Цей конверт із 800 карбованцями...

Яків підсунув рахівницю, кинув 800 і втупив очі в якусь невизначену точку, чекаючи, що буде далі.

— ...на витрати в мастку, коли мене не буде. Розумієш? За млин ти ма^ш одержати тисячу карбованців... так, чи ні? Застав із казни ти ма^ш одержати назад вісім тисяч; за сіно, якого, за твоїм же розрахунком, можна продати сім тисяч пудів— нехай по сорок п'ять копійок — ти

матимеш три тисячі; отже, всіх грошей у тебе буде скільки?—Дванадцять тисяч... так, чи ні?

— Так точно, — сказав Яків.

Аде пальці йому почали рухатися дуже швидко, і я з того, помітив, що він хоче заперечувати; тато перебив його:

— Ну, з оцих-о грошей ти й пошлеш 10.000 до Ради за Петровське... Тепер гроші, що є в конторі, — казав далі тато (Яків скинув попередні 12.000 і положив 21.000), — ти принесеш мені й сьогоднішнім числом покажеш у видатках (Яків перемішав рахівницю й перевернув її, показуючи цим, мабуть, що її гроші 21.000 так само пропадуть). А цей конверт із грішми і ти передаси на адресу.

Я стояв близько столу й подивився на напис. Було написано: <(Карлові Івановичу Мауєрові".

Помітивши, мабуть, що я прочитав те, чого мені знати не треба, тато поклав мені руку на плече й легеньким рухом показав напрямом геть од стола. Я не зрозумів, чи це ласка, чи зауваження, і про всякий випадок поцілував велику жилаву руку, що лежала на моєму плечі.

— Слухаю, — сказав Яків. — А який наказ буде щодо хабарівських грошей?

Хабарівка була мамине село.

— Лишити в конторі й ні в якому разі нікуди не повертати без мого наказу.

Яків помовчав кілька секунд; потім пальці йому раптом закрутилися швидкогшвидко, і він, змінивши вираз слухняного туподумства, з яким

слухав панські накази, на властивий йому вираз хитруватої кмітливості!, підсунув до себе рахівницю й почав говорити.

— Дозвольте вам сказати, Петре Олександровичу, що як вам завгодно буде, а до Ради вчасно заплатити не можна. Ви зволите говорити, — казав він далі повагом, — що маємо дістати гроші з застав, з млина й з сіна. (Вираховуючи ці статті, він кинув їх на рахівниці). Так я боюся, коли б нам не помилитись на розрахунках, — додав він, помовчавши трохи й глибокодумно глянувши на тата.

— Чому?

— А от, будь ласка: щодо млина, так мірошник уже двічі приходив до мене відстрочення просити й Христом-богом присягався, що не має грошей... та він і тепер тут: так ви сами з ним, може вдговорите?

— Що ж він говорить? — спитав тато, хитаючи головою на знак тогр, що не хоче говорити з мірошником.

— Та що щ там! Говорить, що млива зовсім не було, що які грошенята були—так усі на греблю витратив. Що ж, коли нам його зняти, пане, так знов же таки, чи цим допоможемо?

Про застави казали ви, — так я вже, здається, вам говорив, що наші грошики там засіли, і скоро їх дістати звідти не доведеться. Я оце посилав у місто до Івана Панасовича віз борошна й записку в цій справі: так вони знов же таки відповідають, що й радніші б допомогти Петрові Олександровичу, та справа, мовляв, не в їхніх руках, а що як з усього видно, так навряд чи й через два місяці матимемо нашу квитанцію. Ви, потім, за сіно говорили—ну, нехай і продамо на 3.000...

Він кинув на рахівниці 3.000 і якусь хвилину мовчав, поглядаючи то на рахівницю, то в очі татові, ніби кажучи:

((Ви сами бачите, як це мало! Та й на сіні знов же проторгуймо, коли його тепер продавати, сами ж знайте"...

Видко було, що він іще мав чимало доказів; мабуть, через те тато й перебив його.

— Я своїх наказів не зміню, — сказав він, — але вже коли справді цих грошей не можна буде одержати вчасно, то, що робити,— візьмеш із хабарівських, скільки треба буде.

— Слухаю.

З виразу на обличчі й на пальцях Якова помітно було, що останній наказ дуже його потішив.

Яків був кріпак, дуже запопадлива й віддана людина; він, як і всі добрі прикажчики, був аж надто скупий за свого папа і мав про панський інтерес надзвичайно чудні уявлення. Він завжди дбав про те, щоб власність його пана зростала коштом власности пані, намагаючись доводити, що всі прибутки з її маєтків слід повертати на Петровське (село, де ми жили). Тепер він був дуже вдоволений, бо цілком дійшов свого.

Привітавшись до нас, тато сказав, що годі нам на селі байдики бити, що ми вже не маленькі, і що час нам серйозно вчитись.

— Ви вже знайте, я гадаю, що я сьогодні вночі їду до Москви й беру вас із собою, — сказав він. — Ви житимете в бабусі, а татап з дівчатами лишиться тут. І ви це знайте, що одна лише втіха їй буде — чути, що ви вчитесь добре і що з вас задоволені.

Хоча ми вже кілька днів помічали, що в домі готуються до чогось незвичайного, але ця новина нас дуже вразила. Володя почервонів і тримтячим голосом переказав матусине доручення.

"Так от що віщував мені мій сон! — подумав я. — Коли б лише бог дав, щоб гіршого чого не було".

Мені дуже, дуже жалко стало матусі, і разом із тим думка, що ми й справді стали великі, тішила мене.

"Коли ми сьогодні їдемо, то навчання, мабуть, не буде: це добре! — думав я. — А Карла Івановича жалко. Йому, напевне, доведеться одійти, бо коди б ні — не заготовляли б для нього конверта... Вже краще б довіку вчитися та не їхати нікуди, не розлучатися з матусею й не кривдити бідного Карла Івановича. Він і так дуже нещасний!)).

Думки ці пробігали в моїй голові: я стояв нерухомо й пильно дивився на чорні бантики своїх черевиків.

• Сказавши з Карлом Івановичем ще кілька слів про те, що барометр спадам, і наказавши Якову не годувати собак, щоб на прощання виїхати по обіді послухати молодих гончаків, тато, несподівано для мене, послав нас вчитись, потішивши, проте⁷ обіцянкою взяти на полювання.

— Йдучи нагору, забіг я на терасу. Біля дверей, на сонечку,, зажмурившись лежала улюблена батькова хортиця—Милка.

— Ми л очко, — говорив я, пригортаючи її та цілуючи в морду, — ми сьогодні їдемо. Прощай! Ніколи більше не побачимось.

Я розчулився й заплакав.

ІГ. НАВЧАННЯ

Карл Іванович був дуже не в доброму гуморі. Це було помітно з його насуплених брів і з того, як він шпурнув свого сурдута в комоду й як сердито підперезався, і як дуже черкнув нігтем у книзі діалогів, щоб відзначити те місце, до якого ми мусили вчити. Володя вчився пристойно,

а я був такий знервований, що зовсім нічого не міг робити. Довго безтямно дивився я в книгу діялогів, але через сльози, що їх наганяли мені на очі думки про неминучу розлуку, не міг читати; коли яс прийшов час говорити їх Карлові Івановичу, що слухав мене, зажмурившись (це була недобра прикмета), саме на тому місці> де один говорить: Wo kommen sie her? а другий відповідає: ich komme vom Kaffeehause, я не міг більше стримувати сліз і за плачем не міг вимовити: "Haben sie die Zeitung nicht gelesen?" Коли дійшло до писання, я через сльози, що падали на папір, наробив таких чорнильних плям, ніби я писав водою на бібули

Карл Іванович розсердився, поставив мене навколішки, товмачив мені, що це упертість, лялькова комедія (це був улюблений його вираз), загрожував лінійкою й вимагав, щоб я перепрошував, тоді як я й слова не міг проказати через сльози; нарешті, він, відчуваючи, мабуть, свою несправедливість, пішо* у кімнату до Миколи й грюкнув дверима.

З клясної чути було гомін у Миколиній кімнаті:

— Ти чув, Миколо, що діти їдуть до Москви? — сказав Карл Іванович, увіходячи до кімнати.

— А як же, чув.

Мабуть, Микола хотів устати, бо Карл Іванович сказав: "сиди, Миколо", і слідом за тим зачинив двері. Я вийшов із кутка й підійшов до дверей підслухувати.

— Хоч скільки зробиш доброго людям, хоч який їм відданий будеш,— на подяку, Миколо, очевидьки, не можна сподіватись,—говорив зворушено Карл Іванович.

Микола, шевцюючи коло вікна, стверджуючи хитнув головою.

— Я дванадцять років живу в цьому домі й можу сказати перед богом, Миколо,—казав далі Карл Іванович, підводячи очі й табатирку вгору,—що я їх любив і доглядав їх краще, ніж коли б це були мої власні діти. Ти пам'ятаєш, Миколо, коли Володя хорів на гарячку, ти пам'ятаєш, як я дев'ять день просидів коло його ліжка, очей не заплющивши? Так! Тоді я був добрий, любий Карл Іванович, тоді я був потрібний, а тепер,—додав він, іронічно всміхаючись, — тепер "діти великі стали: їм треба серйозно вчитись". Наче вони тут не вчаться, Миколо?

— Як же ще вчитись, здасться? — сказав Микола, поклавши шило й тягнувши обома руками дратву.

— Так, тепер я непотрібний, мене й треба прогнати; а де обіцянки? де подяка? Наталю Миколаївну я поважаю й люблю, Миколо,—сказав він, прикладаючи руку до грудей,—та що вона... її воля в цьому домі все одно, що оце-о!..—І він красномовним жестом кинув на підлогу шматочок шкіри.—Я знаю, чиї це витівки й через що я став непотрібний: через те, що я не підлещуюся й не потураю в усьому, як інші люди. Я звик завжди й перед усіма говорити правду, — сказав він погордо.— Бог з ними! З того, що мене не буде, вони не розбагатіють, а я, бог дасть, матиму собі шматок хліба... Чи так, Миколо?

Микола підвів голову й подивився на Карла Івановича так, наче хотів пересвідчитись, чи справді може він знайти собі шматок хліба, але нічого не сказав.

Багато й довго говорив у цьому дусі Карл Іванович; говорив про те, як краще вміли цінувати його послуги в якогось генерала, де він перше жив (мені дуже боляче було це чути), говорив про Саксонію, про своїх батьків, про приятеля свого кравця Schönheit і т. інш., і т. інш.

Я співчував його горю, і мені боляче було, що батько й Карл Іванович, яких я майже однаково любив, не зрозуміли один одного; я знов пішов у куток, сів на п'яти й почав міркувати, як би встановити між ними згоду.

Повернувшись до клясної кімнати, Карл Іванович звелів мені встати й приготувати зошит для диктанта. Коли все було готове, він велично сів у своє крісло й голосом, що, здавалося, виходив з якоїсь глибини, почав диктувати таке: Von al-len Lei-den-schaf-ten die grau-sam-ste ist... "Haben Sie geschrieben?" Тут він зупинився, поволі понюхав тютюну й продовжував із новою силою: die grausamste ist, die Un-dank-bar-keit... "Ein grosses U". Чекаючи, що буде далі, я, написавши останнє слово, подивився на нього.

— Punctum,—сказав він з ледве помітною усмішкою і подав Знак, щоб ми давали зошити.

Кілька разів, з різними інтонаціями і з виразом великого задоволення, прочитав він цей вислів, що визначав його заповітну думку; потім дав нам завдання з історії й сів коло вікна. Обличчя йому не було похмуре, як раніше: воно визначало задоволення людини, що добре помстилася за свою кривду.

Було чверть до першої, але Карл Іванович, здавалося, й не думав про те, щоб пустити нас: він давав нам нові й нові завдання. Нудьга й апетит збільшувалися однаковою мірою. Я нетерпляче стежив за всіма ознаками, що віщували наближення обіду. От двірська жінка з мийкою йде тарілки мити, от чути, як гримають посудом у буфеті, розставляють стіл і стільці, от Мімі з Любою та Катрусею (Катруся — дванадцятилітня донька Мімі) ідуть із садка, але не видно Фоки — шафаря Фоки, який завжди приходить і оповіщав, що вже обід готовий. Тільки тоді можна буде покинути книжки і, не звертаючи уваги на Карла Івановича, бігти вниз.

От чути кроки на сходах: але це не Фока! Я вивчив його ходу й завжди пізнаю рип його чобіт. Двері розчинилися, і на порозі з'явилася постать, мені зовсім невідома.

V. ЮРОДИВИЙ

До кімнати увійшов чоловік років п'ятдесяти, з блідим віспуватим довгастим обличчям, довгим сивим волоссям і рідкою рудуватою борідкою. Він був такий високий, що для того, щоб пройти в двері, йому не тільки треба було нахилити голову, але й зігнутися всім тілом. Він був одягнений у щось порване, що скидалося на каптан чи на підрясник; у руці він мав величезну патерицю. Увійшовши до кімнати, він з усієї сили грюкнув нею об підлогу і, скрививши брови та надмірно роззявивши рота, зареготав дуже страшно й неприродньо. Він був крипнії на одне око, і біла зіниця цього ока скакала безупинно й надавала його і без того негарному обличчю ще відворотнішого виразу.

— Ага! попалися!—закричав він, маленькими кроками підбігаючи до Володі, вхопив його за голову й почав ретельно розглядати йому тім'я. Потім з цілком серйозним обличчям одійшов від нього, підійшов до столу й почав дути під церату та христити її.—Ох, жалко!.. О-ох боляче!., бідолашні... полетять...— Заговорив він потім тримтячим від сліз голосом, співчутливо придивляючись до Володі, і почав утирати руками сльози, що полилися насправді.

Голос йому був грубий і хрипкий, рухи метушливі й нерівні, мова беззмістовна й недоладна (він ніколи не вживав заі-менників), але наголоси були такі зворушливі, і довге негарне обличчя його набувало іноді такого одверто-сумного виразу, що, слухаючи його, не можна було стриматися від якогось мішаного почуття жалю, страху й суму.

Це був юродивий і мандрівник Гриць.

Звідки він був? хто були його батьки? що змусило його обрати собі яшття мандрівника?—ніхто не знав цього. Знаю лише те, що він з п'ятнадцятого року свого життя зробився відомий, як юродивий, що зиму й літо ходить босий, відвідує монастирі, дарує образки тим, кого полюбить, і говорить загадкові слова, які дехто вважають за віщування, що ніхто й ніколи не знав його в іншому вигляді, що він зрідка ходив до бабусі, і що хто говорив, що він нещасний син багатих батьків і чиста душа, а хто—що він просто мужик і ледар.

Нарешті з'явився давно бажаний і пунктуальний Фока, і ми пішли вниз. Гриць, схлипуючи й говорячи далі якусь нісенітницю, йшов за нами й грюкав патерицею по сходах. Марія Іванівна поважно сиділа на одному з крісел, що утворювали симетрично прямий кут із канапою, і суворим, але стриманим голосом напучувала дівчаток, що сиділи коло неї. Коли Карл Іванович увійшов до кімнати, вона глянула на нього, зараз же одвернулася, і на обличчі її застиг той вираз, що його можна було розуміти так: "Я вас не помічаю, Карле Івановичу". Дівчат видно було по очах, що вони дуже хотіли якнайшвидше передати нам якусь дуже важливу звістку, але зіскочити з своїх місць і підійти до нас було б порушити правила Мімі. Ми раніше повинні були підійти до неї, сказати: "bonjour, Мімі!я, човгнути ногою, а потім уже дозволялося говорити.

Що за вредна людина була ота Мімі! При ній, було, ні про що не можна було говорити: все вона вважала за непристойне.

До того ж, вона завжди чіплялася: "parlez donc français", а тут саме, як на зло, так і хочеться чесати по-російському; або за обідом тільки-но розбереш смак у якійнебудь страві й хочеш, щоб ніхто не заважав,—уже вона неодмінно: "mangez donc avec du pain", або "comment ce que vous tenez votre fourchette?" "І яке їй до нас діло!—подумаєш.—Нехай вона вчить своїх дівчат, а ми масмо для цього Карла Івановича". Я цілком поділяв його ненависть до "інших людей".

— Попроси татап щоб нас узяли на полювання, — сказала Катруся пошепки, притримуючи мене за курточку, коли дорослі пройшли вперед до їдальні.

— Гаразд, постараюсь.

Гриць обідав у їдальні, але за окремим столиком, він не піднімав очей од свої тарілки, зрідка зідхав, страшно кривив обличчя й говорив, ніби сам до себе: "жалко!., полетіла... полетить голуб на небо... ох, на могилі камінь!.." і т. інш.

Матан з самого ранку була засмучена; присутність Гриця, його слова та вчинки помітно посилювали в ній цей настрій.

— Ага, я була й забула попросити тебе про щось,—сказала вона, подаючи татові тарілку з супом.

— Що таке?

— Звели, будь ласка, замикати своїх страшних собак, а то вони мало не закусали бідного Гриця, коли він ішов двором. Вони так і на дітей можуть кинутись.

Почувши, що мова йде за нього, Гриць повернувся до столу, почав показувати порвані поли своєї одежі і, пережовуючи, приказував:

— Хотів, щоб загризли... Бог не дав. Гріх собаками цькувати! великий гріх! Не бий, большак1)... Нащо бити? Бог простить... дні не такі.

— . Що він там говорить? — спитав тато, пильно й суворо придивляючись до нього.—Я нічого не розумію.

— А я розумію, — відповіла матан: — він мені розказував, що якийсь мисливець навмисне на нього пускав собак, так він і говорить: "Хотів, щоб загризли, та бог не дав", і просить тебе, щоб ти за це його не карав.

— А! От воно що!—сказав тато.—А звідки ж він знає, що я хочу покарати цього мисливця? Ти знаєш, я взагалі не дуже прихильний до цих добродіїв,—казав він далі по-французькому,— але цей особливо мені не подобається, і він, мабуть...

— Ой, не кажи так, друже мій,—перебила його матан, ніби злякавшись чогось.—Звідки ти знаєш?

*) Так він називав усіх чисто чоловіків.

— Здасться, я мав час вивчити цю породу людей— їх до тебе стільки ходить—усі на один копил. Завжди одна й та сама історія...

Видко було, що матуся мала зовсім іншу думку щодо цього і не хотіла сперечатись.

— Передай мені, будь ласка, пиріжок,—сказала вона. — Що, чи добрі вони сьогодні?

— Ні, мене гнівить,—говорив тато, взявши пиріжок в руку, але тримаючи його на такому віддаленні, щоб татап не могла його дістати, —ні, мене гнівить, коли я бачу, що люди розумні й освічені допускаються омани.

І він стукнув виделкою по столу.

— Я просила тебе передати мені пиріжок,—повторила вона, простягаючи руку.

— І чудово роблять,—говорив далі тато, одсуваючи руку,— що таких людей беруть до поліції. Вони дають ту лише користь, що псують і без того слабі нерви деяких осіб, — додав він з усмішкою, і, помітивши, що ця розмова дуже не подобається матусі, подав їй пиріжок.

— Я на це тобі тільки одне скажу: важко повірити, щоб чоловік, який, дарма що має п'ятдесят два роки, зиму й літо ходить босий і, не знімаючи, носить під одежею заліза на два пуди завважки, і який не раз відмовлявся від пропозицій жити спокійно й на всьому готовому, — важко повірити, щоб такий чоловік все це робив тільки з лінощів. Щодо віщувань, — додала вона, зідхаючи й помовчавши трохи: —je suis payée pour y croire; я тобі казала, здасться, як Кирило день у день, година в годину провістив покійному татові його смерть.

— Ой, що ти зі мною зробила!—сказав татко, усміхаючись і приставивши руку до рота з тієї сторони, де сиділа Мімі (Коли він це робив, я завжди слухав надзвичайно уважно, чекаючи чогонебудь смішного).—Нащо ти мені нагадала за його ноги? Я подивився й тепер їсти нічого не буду.

Обід кінчався. Любочка й Катруся безперестанку підморгували нам, крутились на своїх стільцях і взагалі дуже непокоїлися. Підморгування це визначало: "чого ж ви не просите, щоб нас узяли на полювання?" Я штовхнув ліктем Володю. Володя штовхнув мене і, нарешті, наважився: спочатку несміливим голосом, а потім досить твердо й голосно, він пояснив, що як ми сьогодні масмо їхати, то бажали б, щоб дівчатка разом із нами поїхали на полювання, лінійкою. По коротенькій нараді між дорослими, питання це розв'язане було на нашу користь і—що було ще приємніше—татап сказала, що вона сама поїде з нами.

VI. ГОТУВАННЯ ДО ЛОВІВ

Підчас солодкого покликано Якова й дано накази щодо лінійки, собак та верхових коней, — все якнай докладніше, називаючи кожного коня на ймення. Володин кінь кульгав; тато звелів засідлати для нього мисливського. Ці слова — ((мисливський кінь" якось чудно бриніли у вухах татап; їй здавалося, що мисливський кінь це ніби якийсь скажений звір і що він неодмінно понесе і вб'д Володю. Незважаючи на умовляння тата й Володі, який навдивовижу по-молодецькому говорив, що це нічого і що він дуже любить, коли кінь несе, бідолашна татап говорила одне, що вона підчас усього полювання мучитиметься.

Обід скінчився; дорослі пішли до кабінету пити каву, а ми побігли в сад човгати ногами по алеях, укритих зів'ялим листям, і розмовляти. Почалися балачки про те, що Володя поїде мисливським конем, про те, як соромно, що Любочка тихше бігає, ніж Катруся, про те, що цікаво було б подивитись на Грицеві заліза і т. інш., про те ж, що ми розлучаймось, і слова не було сказано. Розмову нашу перебив гуркіт лінійки, що під'їхала, маючи коло кожної ресори по двірському хлопчикові * За лінійкою їхали

мисливці з собаками, за мисливцями — кучер Гнат на призначеному для Володі коневі і вів на повіді мого старовинного клепера. Спочатку ми всі кинулись до паркану, від якого видко було всі ці цікаві речі, а потім з вереском і тупотінням побігли нагору одягатись, і одягатись так, щоб якнайбільше скидатись на мисливців. Один із найголовніших способів до того—було всовувати штани в чоботи. Ніяк не гаючи часу, ми заходились коло цієї справи, поспішаючи якнайшвидче закінчити її й бігти на ґанок милуватись собаками та кіньми й розмовляти з мисливцями.

День був душний. Білі, химерні хмарки зранку показалися на виднокрузі; шЛім усе ближче й ближче почав зганяти їх маленький вітрець, так що подеколи вони закривали сонце. Але хоч як ходили й чорніли хмари, очевидьки не судилося їм зібратись у грозу і востаннє перебити нам нашу розвагу. Надвечір вони знов почали розходитись; які зблідли, подовшали й бігли до обрію; які, над самою головою, перетворилися на білу прозору луску; одна лише чорна, велика хмара спинилася на сході. Карл Іванович завжди знав, куди яка хмара піде; він пояснив, що ця хмара піде на Маслівку, що дощу не буде й погода буде чудова.

Фока, дарма що був підстаркуватий, збіг зі сходів дуже спритно й швидко, крикнув: ((Давай!" і, розчепіривши ноги, міцно став посеред під'їзду, між тим місцем, куди мав підвезти лінійку кучер, і порогом, у позиції людини, якій не треба нагадувати за її обов'язки. Панії зійшли й після невеличкої дискусії про те, кому з якого боку сісти й за кого держатись (хоч, здаються мені, зовсім не треба було держатись), сіли, розкрили парасолі й поїхали. Коли бричка рушила, татап, указуючи на ((мисливського коня", спитала тримтячим голосом у кучера:

— Це для Володимира Петровича кінь?

І коли кучер відповів, вона махнула рукою й одвернулася. Мене дуже брала нетерплячка: я зліз на свого коника, дивився йому між вуха й виробляв по двору різні еволюції.

— Собак, паничу, щоб якось не подавити, — сказав мені якийсь мисливець.

— Заспокойся: мені не первина,—відповів я спогорда. Володя, хоч і мав сміливу вдачу, сів на свого "мисливського

коня" не без страху і, погласяючи його, кілька разів спитав:

— Чи він смирний?

На коневі ж він був дуже гарний — наче дорослий. Обтягнені стегна його лежали на сидлі так хороше, що мене зазидки брали, — особливо через те, що, як видко мені було на тіні, я далеко не мав такого чудового вигляду.

От почулися татові кроки на сходах; вижлятник підігнав гончаків, що порозбігались були; мисливці з хортами підізвали своїх і почали сидати. Стременний підвів коня до ґанку; собаки таткової швори, що раніше лежали в різних мальовничих позах коло нього, кинулись до тата. Слідом за ним, у бісерному нашійнику, побрязкуючи залізячкою, весело вибігла Милка. Вона, виходячи, завжди здоровкалась із псарними собаками: з якими пограються, з якими понюхаються та погарчить, а в яких пошукаю блох.

Тато сів на коня, і ми поїхали.

VII. ПОЛЮВАННЯ

Доїжджачий, що його звали Турка, на голубому горбоносому коні, в лахматій шапці, з величезним рогом за плечима й ножем на поясі, їхав поперед усіх. Коли подивитись на похмурий та лютий вигляд цього чоловіка, то можна було б швидче подумати, що він їде на смертельний бій, ніж на полювання. Коло задніх ніг його коня строкатим хвилястим

клубком бігли з'єднані по двою гончаки. Жалко було дивитись, якої долі за-

Знавав той нещасний собака, якому спадало на думку відстати. Йому треба було тягти з усієї сили, щоб перетягти свого товариша, а коли він доходив свого, — один із псарів, що їхав ззаду, обов'язково хльоскав його гарапником, приказуючи: а До купи!" Виїхавши за ворота, тато звелів мисливцям і нам їхати, шляхом, а сам звернув у жито.

Саме були жнива. Безмежне, блискучо-жовте поле кінчалось лише з однієї сторони високим синявим лісом, що здавався мені тоді найдальшим таємничим місцем, за яким або кінчається світ, або починаються незалюднені країни. Все поле вкрите було полукіпками й народом. У високому густому житі можна було бачити подекуди на вижатому загоні зігнуту спину жниці, помах колосків, коли вона перекладала їх поміж пальцями, жінку в холодочку, похилену над колискою, і розкидані снопи на вкритій васильками стерні. З другого боку — мужики в самих сорочках, стоячи на возах, накладали полукіпки й збивали куряву на сухому, розпеченому полі. Староста, в чоботах і свитині наопашку, з карбами в руці, здалеку помітивши пана, зняв свого пояркового бриля, витирав руду бороду й покрикував на бабів. Руденький коник, що ним їхав тато, йшов легкою, грайливою ходою, іноді спускаючи голову до грудей, витягуючи поводи й зганяючи густим хвостом дроків та мух, що пожадливо липли до нього. Два хорти, напружено загнувши хвости серпом і високо піднімаючи ноги, граціозно скакали по високій стерні за ногами коня; Милка бігла попереду і, загнувши голову, чекала на підгодівлю. Гомін народу, тупотіння коней та возів, веселе свистіння перепелів, дзижчання комашні, що нерухомими зграйками вилася в повітрі, запах полину, соломи й кінського поту, тисячі різних фарб і тіней, що їх розливало пекуче сонце по ясно-жовтій стерні, синій далині лісу й біло-фіялкових хмарках, біле павутиння, що літало в повітрі або лягало по стерні—все це я бачив, чув і відчував.

Підїхавши до Калинового лісу, ми знайшли лінійку вже там і, цілком несподівано, побачили, що там ще стояв віз одним конем, а на возі сидів

буфетник. З-під сіна видко було самовар, діжечку з формою для морозива і ще деякі принадні вузлики й коробочки. Не можна було помилитись: це був чай на вільному повітрі, морозиво й фрукти. Побачивши цей віз, ми дуже зраділи, бо пити чай у лісі на траві і взагалі на такому місці, де його ніхто ніколи не пив, вважалося за велику насолоду.

Турка під'їхав до острова, зупинився, уважно вислухав від тата докладне розпорядження, як рівняти і куди виходити (проте, він ніколи не вважав на ці розпорядження, а робив по-своєму), розпарував собак, повагом застібнув нашийники, сів на коня й, насвистуючи, зник за молодими березками.

Розпаровані гончаки перш за все замахали хвостами на знак свого задоволення, стріпонулися, причепурились і потім у;;е легеньким підтюпцем, принохуючись і махаючи хвостами, побігли в різні сторони.

— ^ в тебе хустка? — спитав тато.

Я вийняв хустку з кешені й показав йому.

— Ну, так візьми на хустку цього сірого собаку...

— Жирана? — сказав я з виглядом знавця.

— Так, і біжи дорогою. Коли прибіжиш до галявини, зупинись і дивись: до мене без зайця не приходити.

Я обмотав хусткою лахмату Жиранову шию й прожогом кинувся бігти до призначеного місця. Тато сміявся й кричав мені навздогін:

— Швидче, швидче, а то спізнишся!

Жиран раз-у-раз зупинявся, піднімаючи вуха, і прислухався до цькування мисливців. Мені не вистачало сили стягти його з місця, і я починав кричати: "ату! ату!" Тоді Жиран рвався так сильно, що я насилу міг стримувати його, і не раз упав, поки добувся місця. Вподобавши коло кореня високого дуба тіняве й рівне місце, я ліг на траву, посадив коло себе Жирана й почав чекати. Уява моя, як завжди буває в таких випадках, далеко випередила дійсність: я уявляв собі, що полюю вже третього зайця, тоді як озвався в лісі перший гончак. Турчин голос гучніше й жвавіше залунав у лісі, гончак дзявкав, і голос його чути було частіше й частіше; до нього приєднався другий басовитий голос, потім третій, четвертий... Голоси ці то замовкали, то перебивали одне одного. Звуки поступово ставали дужчі й безнастанніші і, нарешті, злилися в один дзвінкий, заливистий гук. Острів був голосистий і гончаки "варили варом".

Почувши це, я завмер на своєму місці. Втопивши очі на узлісся, я безтямно всміхався, піт заливав мені очі, і хоч краплини його, стікаючи на підборіддя, лоскотали мене, я не витирав їх. Мені здавалося, що не може бути хвилини серйознішої над цю. Ця напруженість була надто виде неприродня, щоб тривати довго. Гончаки то заливалися коло самісінької галявини, то помалу віддалялись від мене; зайця не було. Я почав розглядатись на всі боки. З Жираном було те й саме: попервах він рвався й вищав, потім ліг біля мене, поклав морду мені на коліна й заспокоївся.

Коло оголеного коріння того дуба, що під ним я сидів, по Єрїй сухій землі, між сухим дубовим листям, жолудями, пересохлими, зам шили ми хворостинками, жовто-зеленим мохом та тоненькими зеленими травинками, що де-не-де пробивалися,—аж кишіли мурашки. Вони одна по одній швиденько бігали стежками, що сами їх уторували: які з вагою, а які порожняком. Я взяв хворостину й загородив нею дорогу. Треба було бачити, як одні, не вважаючи на небезпеку, підлазили під неї, інші лізли горою, а декотрі, особливо ті, що були з вагою, зовсім розгублювалися й не знали, що робити: зупинялися, шукали манівців, або вертали назад, або по хворостинці добувалися до моді руки і, здається, мали намір залізти під рукав моєї курточки. Від цих цікавих спостережень мене

одвернув метелик з жовтими крильцями, що надзвичайно принадно літав передо мною. Скоро я звернув на нього увагу, він одлетів од мене кроків на два, покрутився над майже зав'ялою білою квіткою дикої конюшини й сів на неї. Не знаю, чи сонечко його пригріло, чи він брав сік із цієї травиці, — тільки видко було, що він почуваю себе чудово. Він подеколи стріпував крильцями й щільно тулився до квітки, нарешті зовсім завмер. Я сперся головою на руки й задоволено дивився на нього.

Раптом Жиран завив і рванувся з такою силою, що я мало не впав. Я оглянувся. На узліссі, пригнувши одне вухо й наставивши друге, скакав заєць. Кров ударила мені в голову, і я, все забувши в ту мить, закричав щось не своїм голосом, пустив собаку й кинувся бігти. Але не встиг я цього зробити, як уже почав каятись: заєць присів, потім плигнув, — і більше я його не бачив.

Тільки який же був мені сором, коли слідом за гончаками, що як один вивели на узлісся, з-за кущів вийшов Турка. Він бачив мою помилку (бо ж я не "витримав") і, презирливо подивившись та шене, сказав тільки: "Ех, пане!" Але треба знати, як він це сказав. Мені було б легше, коли б він мене, як отого зайця, почепив до сидла.

Довго стояв я в великому розпачі на тому самому місці, не кликав собаки й тільки говорив раз-у-раз, ляскаючи себе по стегнах:

— Боже мій, що я наробив!

Я чув, як гончаки погнали далі, як застукали на другому боці острова, одбили 'зайця, і як Турка своїм величезним рогом викликав собак, — але все не міг зійти з місця...

VIII. ІГРИ

Полювання закінчилося. В холодку під молодими березками розстелили килим, і на килимі кружка сиділи всі. Буфетник Гаврило,

прим'явши коло себе зелену соковиту траву, перетирав тарілки й діставав із коробочки загорнені в листя сливи та персики. Крізь зелені віти молодих берез просвічувало сонце й кидало на мережаний килим, на мої ноги й навіть на лису, спітнілу голову Гаврили круглі хитливі просвіти. Легенький вітрець, пробігаючи по листю берез, по модму волоссю, по спітнілому обличчю, надзвичайно освіжав мене.

Коли нас обділили морозивом та фруктами, робити на килимі не було чого, і ми, незважаючи на скісні, пекучі промені сонця, повставали й пішли бавитись.

— Ну, в чого? — сказала Любочка, мружачи очі від сонця

— Ні... нудота! — сказав Володя, ліниво потягуючись на траві її пережовуючи листочки: — Завжди Робінзон! Якщо вже так вам хочеться, тоді краще хоч альтаночку будувати.

Володя помітно величався: мабуть, він пишався тим, що приїхав мисливським конем, і удавав, ніби дуже стомився. Могло бути й те, що в нього було вже надто багато здорового розуму й дуже мало сили уявлення, щоб тішитись як слід грою в Ро-бінзона. Гра ця полягала в тому, що ми влаштовували сцени з "Robinson suisse", якого ми читали незадовго перед тим.

— Ну, зроби ласку... чого ти не хочеш потішити нас, — чіплялись до нього дівчата. — Ти будеш Charles або Ernest, або батько — як хочеш, — говорила Катруся, намагаючись за рукав курточки підтягти його з землі.

— Справді не хочеться — скучно чогось! — сказав Володя, потягуючись і разом із тим самовдоволено всміхаючись.

— Так краще було б удома сидіти, коли ніхто не хоче гратись, — крізь сльози проказала Любочка.

Вона була страшенно плаксива.

— Ну, ходімо! Тільки не реви, будь ласка: ото мені найгірше!

З Володиної поблажливості мало нам було втіхи; навпаки, його лінійний та скучний вигляд розвіював усі чари гри. Коли ми сіли на землю і, вдаючи, що пливемо ловити рибу, з усієї сили почали гребти, Володя сидів, згорнувши руки і в позі, що не мала нічого схожого з позою рибалки. Я зауважив йому це, але він відповідав, що від того, що ми будемо більше чи менше махати руками, ми нічого не виграємо й не програємо, і все ж далеко не від'їдемо. Я мимоволі згодився з ним. Коли, удаючи,

й підстрибуючи

ніби я йду полювати, з палицею на плечі, я пішов у ліс, Володя ліг на спину, закинувши руки під голову, і сказав мені, що він ніби теж ходив. Такі вчинки й слова, розхолоджуючи нас до гри, були дуже неприємні, а надто-бо не можна було справді не погодитись, що Володя робить правильно.

Я сам знаю, що з палиці не те що вбити птицю, а й стрільнути аж ніяк не можна. Це гра. Коли так думати, так і на стільцях їздити не можна; а Володя, я гадаю, сам пам'ятає, як довгими зимовими вечорами ми напинали крісло хустками, робили з нього брічку, один сідав за кучера, другий за льокая, дівчата всередину, три стільці правили за трое коней, — і ми вирушали в дорогу. І як весело й швидко минали зимові вечори!.. Якщо вже по-справжньому казати, так і гри ніякої не буде. А не буде гри — що ж тоді лишиться?..

ІХ. ЩОСЬ НІБИ ПЕРШЕ КОХАННЯ

Удаючи, що вона рве з дерева якісь американські фрукти, Любочка зірвала на одному листку величезного гробака, з виразом жаху кинула

його на землю, підняла руки догори й од-скочила, ніби боячись, щоб з нього не чвиркнуло чогонебудь. Гра урвалася; ми всі, головами до купи, припали до землі подивитись на цю диковину.

Я дивився через плече Катрусі, що силкувалася підняти гробака на листочку, підставляючи йому його на дорозі.

Я помітив, що багато дівчат мають звичку смикати плечима, щоб цим порухом підтягти платтячко з відкритою шиєю, що спустилося, на його місце. Ще пригадую, що Мімі завжди гнівалася за це й казала: "C'est un geste de femme de chambre". Нахилившись над гробаком, Катруся так само смикнула плечем, і тут якраз вітер підняв косиночку з її біленької шийки. Плічко підчас цього поруху було на два пальці від моїх губів. Я дивився вже не на гробака, дививсл-дивився й з усієї сили поцілував Катрусю в плече. Вона не повернулася, але я помітив, що шийка їй і вуха почервоніли. Володя, не піднімаючи голови, презирливо сказав:

— Що за ніжності?

Мені ж сльози бриніли на очах.

Я не зводив очей з Катрусі. Я давно вже звик до її свіжого білого личка й завжди любив його; але тепер я уважніше почав придивлятись до нього й полюбив іще більше. Коли ми підійшли до дорослих, тато, на велику нашу радість, оповістив нас, що виїзд відкладено до завтрашнього ранку, бо матуся просила.

Ми поїхали назад разом із лінійкою. Володя і я, бажаючи перевищити один одного вмінням їздити верхи й молодечтвом, гарцювали коло неї. Тінь моя була довша, ніж раніше, і, вважаючи на це, я гадав, що маю вигляд досить справного верхівця; але почуття самовдоволення, що я його відчував, незабаром зникло от через що: щоб уже зовсім заповнити всіх, хто сидів у бричці, я відстав трохи, потім, за допомогою батога й ніг, розігнав свого коника, прийняв молодецьку позу й хотів як

вихор проскакати повз них, з того боку, де сиділа Катруся. Я не знав тільки, як краще зробити: чи мовчки проскакати чи крикнути. Але вредний коник, порівнявшись із запряженими, незважаючи на всі мої заходи, зупинився так несподівано, що я перескочив із сідла на шию і мало не впав.

Х. ЩО ЗА ЛЮДИНА БУВ МІЙ БАТЬКО

Він був людина минулого сторіччя й мав властивий молоді того часу невловимий характер лицарства, підприємливості!, самовпевнености, грічності й гульби. На людей цього сторіччя він дивився презирливо, і це було так само через природжену гордість, як і через приховану досаду, що тепер він не міг мати ні того впливу, ні тих успіхів, які мав свого часу. Дві головні пристрасті в його житті були — карти й жінки: він виграв за своє життя декілька мільйонів і мав позашлюбні зв'язки з силою-силенною жінок усякого стану.

Високий, ставний зріст, чудна якась дрібна хода, звичка сіпати плечима, маленькі очі, що завжди всміхалися, великий орлячий ніс, неправильні губи, що якимось хоч і не так красиво, але присмно складалися, хіба в вимові—шепелявіння, і велика, на всю голову, лисина, — от зовнішній вигляд мого батька тієї пори, коли я його пам'ятаю, — зовнішній вигляд, з яким він умів не лише уславитись і бути людиною *à bonnes fortunes*, але й подобатись усім чисто — людям усякого стану й походження, особливо ж тим, кому він хотів подобатись.

Він умів брати гору в стосунках з ким завгодно. Не бувши ніколи людиною дуже великого світу, він завжди водився з людьми цієї верстви, і так, що його поважали. Він знав ту крайню міру гордості й самонадійности, яка, не обрязаючи нікого, підносила його в очах світу. Він був оригінальний, але не завжди, а вдавався до оригінальності, як до засобу, що іноді замінює світськість або багатство. Ніщо в світі не могло його здивувати: хоч би в якому блискучому становищі він опинився, здавалось — він народився для нього. Він так добре вмів ховати від інших і віддаляти від себе відому всім темну, повну дрібних прикростей, сторону

життя, що не можна було не заздрити йому. Він був знавець усього, що дає комфорт і насолоду, і вмів користатися з нього. Коник його був блискучі зв'язки, що він їх мав почасти через своїх товаришів молодости, на яких він трошки сердився в душі за те, що вони пішли в великі чини, а він назавжди лишився відставленим поручником гвардії. Він, як і всі колишні військові, не вмів ходити по-модному; але він зате прибирався оригінально й елегантно. Завжди дуже широке й легке вбрання, чудова білизна, великі відкочені манжети й ковнірчики... А втім, усе личило до його високого зросту, дужої постаті, лисої голови й спокійних, самовпевнених рухів. Він був почутливий і навіть тонкосльозий. Часто, коли він читав уголос і доходив до патетичного місця, голос йому починав тріпотіти, на очі наверталися сльози, і він, досадуючи, кидав книжку. Він любив музику, співав, акомпанюючи собі на фор-тепіяні, романси свого приятеля А..., циганські пісні й деякі мотиви з опер, але вченої музики не любив і, не звертаючи уваги на загальну думку, одверто говорив, що сонати Бетговена наганяють на нього лише сон та нудьгу, і що він не знає нічого кращого, як "Не будите мене молоду", як її співала Семенова, та "Не одна", як співала циганка Тетяна. Його вдача була з тих, яким для доброго діла потрібна була публіка. І він тільки те вважав за добре, що вважала за добре публіка. Хто зна, чи мав він якінебудь моральні переконання. В житті йому так часто доводилося захоплюватись тим чи іншим, що він не мав часу витворити собі переконання, та він, до того ж, такий був щасливий у житті, що не вбачав у тому потреби.

На старість у нього зформувався постійний погляд на речі й незмінні правила, але тільки на практичній основі; ті вчинки й побит, що давали йому щастя чи втіху, він вважав за добрі й визнавав, що так завжди й усі повинні робити. Він говорив дуже захопливо, і ця властивість, здається мені, надавала ще більшої гнучкості його правилам, бо він міг змалювати один і той самий вчинок і як милий жарт, і як низьке паскудство.

XI. ЩО РОБИЛОСЯ В КАБІНЕТІ І У ВІТАЛЬНІ

Вже смеркало, коли ми приїхали додому. Матан сіла до роялю, а ми, діти, принесли паперу, олівці, фарби й розташувались малювати довкола круглого стола. У мене була лише синя фарба; але, незважаючи на це, я вирішив намалювати полювання. Дуже схоже намалювавши синього хлопця, що сидів верхи на синьому коневі, і синіх собак, я не знав напевне, чи можна намалювати синього зайця, і побіг до тата по пораду. Тато читав щось, і, коли я запитав: а чи бувають сині зайці?)), він, не підводячи голови, відповів: "бувають, голубчику, бувають". Повернувшись до круглого стола, я намалював синього зайця, потім визнав за потрібне переробити синього зайця на кущ. Кущ теж мені не сподобався; я зробив з нього дерево, з дерева скирту, з скирти — хмару, і, нарешті, так вимазав увесь папір у синю фарбу, що з досади порвав його й пішов дрімати до вольтерівського крісла.

Матан грала другий концерт Фільда, свого вчителя. Я дрімав, і в моїй уяві виринали якісь легкі, ясні й прозорі спогади. Вона заграла патетичну сонату Бетговена, і мені пригадалося щось сумне, тяжке й темне. Матан часто грала ці дві п'дси; тому я дуже пам'ятаю ті почуття, що їх вони в мене викликали. Почуття це подібне було до спогадів; але спогадів чого? Здавалося, що згадуєш те, чого ніколи не було.

Проти мене були двері до кабінету, і я бачив, як туди ввійшли Яків і ще якісь люди в чумарках і з бородами. Двері в ту ж мить зачинились за ними. "Ну, почалася робота!" подумав я. Мені здавалося, що нічого в світі не могло бути важливішого за те, що діялося в кабінеті; в цій думці мене підтримувало ще й те, що до дверей кабінету всі підходили, здебільшого, перешіптуючись і навшпиньках; звідти ж чути було гучний голос тата й запах сигари, який завжди, не знаю чому, дуже мене вабив. Спросоння раптом мене вразило дуже знайоме рипіння чобіт в офіціантській. Карл Іванович навшпиньках, але з обличчям похмурим і рішучим, з якимись записками в руці, підійшов до дверей і тихенько постукав. Його пустили, і двері знов щільно зачинилися.

((Коли б якого нещастя не сталося, — подумав я: — Карл Іванович розгніваний: він на все готовий"...

Я знов задрімав.

Але ніякого нещастя не трапилося; за годину мене розбудило те ж таки рипіння чобіт. Карл Іванович, утираючи хусткою сльози, вийшов з дверей і, буркочучи щось собі під ніс, пішов нагору. Слідом за ним вийшов тато й увійшов до вітальні.

— Знаєш, що я зараз надумав? — сказав він веселим голосом, поклавши руку на плече.

— Що, друже мій?

— Я беру Карла Івановича з дітьми. Місце в бричці є. Вони до нього звикли, і він до них, здається, справді душею прихилився; а 700 карбованців на рік — це ж дурниці *et puis au fond c'est un bon diable*.

Я ніяк не міг збагнути, за що тато лаяв Карла Івановича.

— Я дуже рада, — сказала татан, — за дітей і за нього: він хороший дідусь.

— А бачила б ти, який він був зворушений, коли я йому сказав, щоб він лишив ці 500 карбованців собі, як подарунок... Але що найкумедніше — це розрахунок, що він його приніс мені. На це варт подивитись, — додав він з усмішкою, подаючи їй записку, написану рукою Карла Івановича. — Це ж чудово!'

От зміст цієї записки: "Дітям два вудка 70 копек.

"Кольорова папір, золотий крайочка, клестір і бовван для коробочка — 6 карб. 55 копек.

"Книжка та лук, дарунка дітям — 8 карб. 16 копек. "Панталон Миколаєві — 4 карбованця.

"Обіцяв Петро Олександрович із Москву 18... році золотий годинник —140 карбованців.

"Разом належить Карлові Мауеру крім платню — 159 карбованців 70 копек".

Прочитавши цю записку, де Карл Іванович вимагає, щоб йому виплатили всі гроші, які він витратив, на подарунки, і навіть, щоб заплатили за обіцяний подарунок, кожен подумає, що Карл Іванович лише бездушний і користолюбний себелюбець,— і кожен помилиться.

Увійшовши до кабінету з записками в руці і з заготовленою промовою в голові, він мав намір красномовно розповісти татові про всі кривди, що їх він зазнав у нашому домі; але коли він почав говорити тим самим зворушливим голосом, і з тими самими чутливими інтонаціями, з якими він звичайно диктував нам, його красномовність вплинула найдужче на його самого; отож, дійшовши до того місця, де він говорив: "хоч як мені гірко буде розлучатися з дітьми", він зовсім заплутався, голос йому затримтів, і він змушений був дістати з кешені картату хустку.

— Так, Петро Олександровичу, — сказав він крізь сльози (цього місця зовсім не було в заготовленій промові), — я так звик до дітей, що не знаю, що й робитиму без них. Краще я дурно буду служити у вас, — додав він, однією рукою витираючи сльози, а другою подаючи рахунка.

Що Карл Іванович тоді говорив щиро, це я напевне можу сказати, бо знаю його добре серце; але як міг рахунок іти в парі з його словами — лишаються для мене таємницею.

— Якщо вам гірко, так мені було б іще гірше розлучитися з вами, — сказав тато, поплескавши його по плечі: — я тепер передумав.

Незадовго перед вечерею до кімнати увійшов Гриць. Він із того самого часу, як прибув до нас, не переставав зідхати та плакати, що, на думку тих, хто вірили в його здатність пророкувати, віщувало якунебудь біду нашому домові. Він почав прощатись і сказав, що завтра вранці піде далі. Я підморгнув Володі й вийшов у двері.

— Що? :

— Коли хочете подивитись на Грицеві заліза, то ходіть зараз на чоловічу гору. Гриць спить у другій кімнаті, а в комірці чудово можна сидіти, і ми все побачимо.

— Гаразд! Зажди тут, я покличу дівчат.

Дівчата вибігли, і ми пішли нагору. Посперечавшись трошки, кому першому йти до темної комірки, ми посідали й почали чекати.

XII. ГРИЦЬ

Нам усім було моторошно в темряві, ми тулилися одне до одного й нічого не говорили. Майже слідком за нами тихим кроком увійшов Гриць. В одній руці він мав свою патерицю, в другій — лойову свічку в мідяному свічнику. Ми й дух затаїли.

— Господи Ісусе Христе! Мати пресвята богородице! Отцеві й синові і святому духові!.. — втягуючи в себе повітря, раз-у-раз казав він з різними інтонаціями й скороченнями, властивими лише тим, хто часто повторюють ці слова.

З молитвою поставивши свою патерицю в куток і оглянувши ліжко, він почав роздягатись. Розв'язавши свій старенький чорний пас, він поволі зняв порваний китайковий каптанець, обережно згорнув його й повісив на спинку стільця. На обличчі його не було тепер, як завжди,

виразу хапливості й дуркува-тості; навпаки, він був спокійний, замислений і навіть величний. Рухи його були повільні й обдумані.

Лишившись у самій білизні, він тихо сів на ліжко, обхри-стив його з усіх боків і, як видно було, з зусиллям (бо він скривився) поправив під сорочкою заліза. Посидівши трохи і дбайливо оглянувши подерту в кількох місцях білизну, він підвівся, з молитвою підніс свічку врівень із божницею, де стояло кілька образів, перехристився на них і обернув свічку вогнем униз. Вона затріщала й погасла.

У вікна, обернені до лісу, лив своз саяво майже повний місяць. Довгу білу постать юродивого з однієї сторони осявало бліде сріблясте проміння місяця, а з другої вона позначалася чорною тінню, що разом із тінями від рям падала на підлогу та стіни й діставала стелі. На дворі вартівник калатав у мідну дошку.

Згорнувши свої величезні руки на грудях, спустивши голову й безперестанку тяжко зідхаючи, Гриць мовчки стояв перед образами, потім важко став навколішки й почав молитись.

Спочатку він тихо говорив відомі молитви, роблячи наголос лише на деяких словах, потім проказав їх іще раз, але голосніше й з більшим захватом. Він почав говорити свої слова, помітно намагаючись висловлюватись по-слов'янському. Слова його були нескладні, але зворушливі. Він молився за всіх своїх благодійників (так він називав усіх, що приймали його), в тому числі за матусю, за нас; молився за себе, просив, щоб бог простив йому його тяжкі гріхи, і часто говорив: "Боже, прости ворогам моїм!)) З кректанням підводився він і, повторюючи ще і ще ті й самі слова, припадав до землі й знов уставав, незважаючи на вагу заліз, що сухо та різко бряжчали, падаючи на землю.

Володя щипонув мене дуже боляче за ногу, але я навіть не оглянувся: потер тільки рукою те місце й стежив далі за всіма Грицевими рухами й словами з почуттям дитячого здивовання, жалю й побожності.

Замість веселощів та сміху, на що я сподівався, ввіхо-дячи до комірчини, я відчував тримтіння та завмирання серця.

Довго ще був Гриць у такому релігійному захваті й імпровізував молитви. То проказував він кілька разів уряд: "Господи, помилуй", але кожного разу з новою силою та виразом; то говорив він: "прости мене, Господи, навчи мене, що робити... навчи мене, що робити, Господи!", з таким виразом, наче чекав от-от, цю мить відповіді на свої слова; то чутні були лише жалісні ридання... Він підвівся на коліна, згорнув руки на грудях і замовк.

Я потихеньку висунув голову з дверей і майже не дихав. Гриць не ворухився; з грудей йому виривались тяжкі зідхання;

в мутній зіниці його кривого ока, осяяного місяцем, застигла сльоза.

— Нехай буде воля твоя! скрикнув він раптом з якоюсь незвичайною силою, упав лобом на землю й заридав, як дитина.

Багато води утекло з того часу, багато спогадів про минуле втратили для мене вагу й стали невиразними мріями, навіть і мандрівник Гриць давно закінчив свою останню мандрівку, але вражіння, що він його на мене справив, і почуття, що його збудив, ніколи не вмруть у моїй пам'яті.

О, великий християнине Грицю! Твоя віра була така сильна, що ти відчував близькість бога; твоя любов була така велика, що слова самі собою лилися з уст твоїх, — ти їх не перевіряв розумом... і яку високу хвалу ти приніс його величності, коли, не маючи слів, у сльозах упав на землю!..

Почуття зворушення, з яким я слухав Гриця, не могло тривати довго, поперше, через те, що цікавість моя була вже задоволена, а подруге— через те, що я пересидів обидві ноги, сидячи на одному місці, і мені хотілося приєднатись до загаль-? ного шепотіння й вовтузні, що їх чути

було позад мене в темній комірчині. Хтось узяв мене за руку й пошепки сказав: "чия це рука?" В комірці було зовсім поночі, але з одного дотику й голосу, що шепотів мені над самісіньким вухом, я пізнав Катрусю.

Цілком несвідомо я схопив її руку в коротеньких рукавчиках за лікоть і припав до неї губами. Катруся, мабуть, здивувалася з цього вчинку й відхопила руку: цим порухом вона штовхнула поламаний стілець, що стояв у комірці. Гриць підвів голову, тихо озирнувся і, читаючи молитви, почав хри-стити всі кутки. Ми з тупотом і шепотінням вибігли з комірки.

XIII. НАТАЛЯ САВІВНА

В половині минулого сторіччя, по дворах села Хабарівки бігала в пістревій сорочці босонога, але весела, товста й червонощока дівка Наталка. За заслуги й на прохання батька, клярнетиста Савки, дідусь мій узяв її нагору, щоб вона була в числі жіночої бабусиної челяді. Покоївка Наталка відзначилася на цій посаді лагідною вдачею й запопадливістю. Коли народилась матуся й потрібна була нянька, цей обов'язок поклали на Наталку. І на цій новій арені вона заслужила собі хвалу й нагороди за свою старанність, вірність і відданість молодій пані. Але напудрена голова й панчохи з пряжками молодого, жвавого офіціанта Фоки, що мав у справах службових часті стосунки з Наталею, полонили її грубе, але люб'яче серце. Вона навіть сама наважилася йти до дідуся просити дозволу віддатись за Фоку. Дідусь узяв її бажання за невдячність, розгнівався й покарав бідну Наталку, заславши до степового села на обору. Але через шість місяців її повернено до двору на те й саме місце, бо ніхто не міг замінити Наталки. Повернувшись у пістрі з заслання, вона прийшла до дідуся, впала йому в ноги й просила повернути їй панську ласку й забути ту дурість, що на неї нашла і що тепер, вона присягалася, більше не повернеться. І справді, вона додержала свого слова.

Відтоді Наталка зробилася Наталя Савівна й одягла чепчик; весь запас любови, що в ній зберігався, вона перенесла на свою панночку.

Коли біля матусі почала ходити, замість неї, гувернантка, Наталі дістались ключі від комори, і їй на руки здали всю білизну й харч. Нові обов'язки ці вона виконувала з тією ж таки старанністю та любов'ю. Все життя її було в панському добрі, в усьому вона вбачала марнотратство, шкоду, крадіжку й намагалася, як тільки могла, протидіяти.

Коли матан пішла заміж, бажаючи чимнебудь віддячити Наталі Савівні за її двадцятирічну службу і відданість, вона покликала її до себе і, висловивши щонайщирішими словами всю свою до неї вдячність та любовь, вручила їй аркуш гербового паперу — визвольний лист і сказала, що, незалежно від того, чи буде вона, як і раніше, служити в нашому домі, чи ні, вона завжди одержуватиме щорічну пенсію — 300 карбованців. Наталя Савівна мовчки вислухала все це, потім, узявши в руки документа, злісно глянула на нього, пробурчала щось крізь зуби й вибігла з кімнати, грюкнувши дверима. Не розуміючи причини такого чудного вчинку, матан трохи згодом увійшла до кімнати Наталі Савівни. Вона сиділа з заплаканими очима на скрині, перебираючи пальцями хустку, і пильно дивилась на клапті порваного визвольного листа, що валялись перед нею на підлозі-

— Що з вами, голубонько Наталю Савівно, — спитала матан, узявши її за руку.

— Нічого, пані, — відповіла вона: — мабуть, я вам через щось гидка, що ви мене виганяєте... Ну, що ж, я піду!

Вона висмикнула свою руку і, ледве стримуючи сльози, хотіла вийти з кімнати. Матан її придержала, обійняла й обидві вони розплакалися.

З того часу, як я себе пам'ятаю, пам'ятаю я й Наталю Са-вівну, її любов та ласку, але тільки тепер умію цінувати їх, тоді ж мені й на думку не спадало, яке незвичайне, чудове створіння була ця бабуса. Вона не тільки ніколи не говорила, але й не думала, здасться, за себе; все її життя було — любов і саможертва. Я так звик до її некорисливої ніжної

любови до нас, що й не уявляв собі, щоб це могло бути інакше, аж ніякої вдячності до неї не почував і ніколи не запитував себе: а чи щаслива вона? чи задоволена?

Було, випросившись з лекції ніби з невідкладної потреби, прибіжиш до неї в кімнатку, сядеш і почнеш мріяти вголос, ніяк не зважаючи, що вона тут. Завжди вона щось та робила: або виплітала панчохи, або копалася в скринях, що їх повно було в її кімнаті, або записувала білизну і, слухаючи всяку нісенітницю, що я говорив, "як, коли я буду генералом, я одружуся з чудовою красунею, куплю собі рижого коня, збудую шкляний будинок і випишу родичів Карла Івановича з Саксонії" і т. інш., вона приказувала: "так, мій батечку, так". Здебільшого, коли я вставав і збирався йти, вона відчиняла голубу скриню, на віку якої зсередині — як тепер бачу — були наліплені: якийсь розмальований гусарин, картинка з помадної баночки й Володин малюнок, виймала з ЦІЄЇ скрині курево, запалювала його й, помахуючи говорила:

— Це, батечку, ще очаківське курево. Коли ваш покійний дідусь — царство небесне, під турчина ходили, так звідти ще привезли. От уже остання грудочка лишилася, — додавала вона Зідхаючи.

В скринях, що ними була заставлена її кімната, було все на світі. Коли щонебудь було комусь потрібне, звичайно говорили: "Треба спитати в Наталі Савівни", і справді, пошукавши трохи, вона знаходила потрібну річ і казала: "От і добре, що заховала". В скринях цих були тисячі таких речей, за які ніхто в домі, окрім неї, не знав і не думав.

Одного разу я на неї розгнівався. От як це було. За обідом, наливаючи собі квасу, я впустив карафку й облив скатертину.

— А покличте-но Наталю Савівну, нехай милується своїм улюбленцем!
— сказала татап.

Наталя Савівна ввійшла і, побачивши калюжу, що я її зробив, похитала головою, потім татап щось сказала їй на вухо, і вона, посварившись на мене, вийшла.

По обіді я, в найкращому гуморі, підстрибуючи, побіг до Залі, коли раптом з-за дверей вискочила Наталя Савівна з скатертиною в руці, піймала мене і, незважаючи на те, що я пручався з усієї сили, почала терти мене мокрим по обличчю, приказуючи:

— Не маж скатерок, не маж скатерок!

Мене так це образило, що я розревівся з досади.

"Як це! — говорив я сам собі, походжаючи по залі й захилюючись від сліз. — Наталя Савівна, просто Наталка, говорить мені "ти" та ще й б'є по обличчю мокрою скатеркою, як двірського хлопчиська! Ні, це жах!"

Коли Наталя Савівна побачила, що я розрюмався, вона зараз же подалася геть, а я, походжаючи, міркував, як би віддячити Наталці за образу, що я її від неї зазнав.

За кілька хвилин Наталя Савівна повернулася, несміливо підійшла до мене й почала вмовляти:

— Годі, мій батечку, не плачте!., простіть мене, дурну... я винна!., ви вже простіть мене, мій голубчику!., ось вам...

Вона вийняла з-під хустки й тримтячою рукою дала мені дві цукерки й одну фігу, загорнуті в червоний папір. У мене не було сили глянути в обличчя добрій бабусі; я, одвернувшись, прийняв подарунок, і сльози, потекли ще рясніше, але вже не з досади, а з любови й сорому.

XIV. РОЗЛУКА

Другого дня після описаних подій, о дванадцятій годині ранку, коляска й бричка стояли коло під'їзду. Микола був одягнений по-дорожньому, тобто штани були всунуті в чоботи й старий сурдут був якнайтужче підперезаний поясом. Микола стояв у бричці й укладав шинелі та подушки під сидіння; коли воно здавалося йому високе, він сідав на подушки й, приско-куючи, приминав їх.

— Будьте такі ласкаві, Миколо Митровичу, чи не можна буде до вас баринову щикатулку поставити? — сказав засапа-ний татків камердинер, висовуючись із коляски, — вона маленька!..

— А ви б раніше говорили, Михею Івановичу, — відповідав Микола скоромовкою з досади. — Ій-бо, голова й так обертом іде, а тут іще ви з вашими щикатулками, — додав він, знявши картуза й витираючи з загорілого лоба великі краплини поту.

Двірська челядь у чумарках, каптанах, сорочках, без шапок, жінки в пістревих смугастих хустках, з дітьми на руках, і босонога дівтора — всі стояли коло ґанку, позираючи на екіпажі й розмовляли поміж собою. Один із візників — згорблений дід у теплій шапці й свитині — тримав у руці дишель коляски, помацував його й глибокодумно поглядав на хід; другий — показний молодий парубок, у самій білій сорочці з червоними китайчаними ластками, в чорному поярковому брилі, що він його, чухаючись у своїх білявих кучерях, збивав то на одне, то на друге вухо, — поклав свою сірячину на передок, закинув туди ж віжки і, постьобуючи плетеним батіжком, поглядав то на свої чоботи, то на кучерів, що мастили бричку. Один із них, напружившись, підважував бричку; другий, нахилившись над колесом, старанно мастив вісь і маточину, — навіть, щоб не пропадав дьоготь, що лишався ще на квачі, мазнув ним по колесу знизу. Поштові різномасні розбиті коні стояли коло огорожі й відмахувались від мух хвостами. Які, виставляючи свої лахматі безклі ноги, мружили очі й дрімали, а які з нудьги чухали одне одного або щипали листя та стебла жорсткої темно-зеленої папороті, що росла коло ґанку. Декілька хортів важко дихали, лежачи на сонці, а інші в холодочку ходили під коляскою та бричкою й вилизували сало коло осей. В усьому

повітрі була якась порошниста імла, обрій був сіро-фіялкового кольору, але жодної хмарки не було на небі. Дужий західній вітер підіймав стовпами пил із шляхів та полів, нагинав верховіття високих лип та берез у садку й далеко відносив пожовкле листя, що падало з дерев. Я сидів біля вікна й нетерпляче чекав, коли все буде готове.

Коли всі зібрались у вітальні коло круглого стола, щоб востаннє кілька хвилин побути вкупі, мені й на думку не спадало, яку сумну хвилину маємо ми пережити. Нікчемні думки якісь лізли мені в голову. Я запитував себе: який кучер правитиме бричкою, а який коляскою? хто поїде з татом, а хто з Карлом Івановичем? і чому це хочуть неодмінно одягти мене у ватяну куцину й закутати шарфом?

"Що я за пестунчик такий? ачей не замерзну! Хоч би швидче все це кінчалось: сісти б та їхати".

— Кому скажете записку про дитячу білизну віддати? — сказала увійшовши з заплаканими очима й запискою в руці Наталя Савівна, звертаючись до тата.

— Миколі віддайте, та приходьте ж потім із дітьми попрощатись.

Старенька хотіла була щось сказати, але раптом зупинилась, затулила обличчя хусткою і, махнувши рукою, вийшла з кімнати. Мені трохи защеміло в серці, коли я побачив цей жест; але нетерплячка їхати була дужча над це почуття, і я зовсім байдуже слухав собі й далі розмову тата з матусею. Вони говорили про те, що очевидно не цікавило ні того, ні другого: що треба купити для дому? що сказати князівні Sophie та madame Julie? чи добра буде дорога?

Увійшов Фока і точнісінько таким самим голосом, яким він оповіщав: аобід готовий",—зупинившись коло одвірка, сказав: "Коні готові". Я помітив, що тата здригнулася й зблідла, почувши про звістку, ніби вона була для неї несподівана.

Фоці звеліли позачиняти всі двері в кімнаті. Мене це дуже тішило, — "наче всі сховались од когось".

Коли всі сіли, Фока теж присів на красчку стільця, але тільки він це зробив, двері рипнули, і всі оглянулись. До кімнати похапцем увійшла Наталя Савівна і, не підводячи очей, притулилась коло дверей на одному стільці з Фокою. Як тепер бачуся лису голову, зморшкувате, непорушне обличчя Фоки й згорблену добру маленьку постать у чепчику, з-під якого вибиваються сиве волосся. Вони тиснуться на одному стільці, і їм обом незручно.

А я був усе такий же безжурний і нетерплячий. Десять секунт, що ми просиділи їх з зачиненими дверима, видалися мені за цілу годину. Нарешті, всі встали, перехристилися й почали прощатись. Тато обійняв татан і кілька разів поцілував її.

— Годі, мій друже! — сказав тато. — Адже не назавжди розлучаймось.

— Але ж таки сумно! — сказала татан тримтячим од сліз голосом.

Коли я почув цей голос, побачив її тримтячі губи й очі, повні сліз, я забув про все, і мені так зробилося сумно, боляче й страшно, що хотілося б краще втекти, ніж прощатися з нею. Я зрозумів тоді, що, обіймаючи тата, вона вже прощалася з нами.

Вона стільки разів починала цілувати й христити Володю, що, гадаючи, що вона тепер звернеться до мене, я витикався наперед, але вона ще й ще благословляла його й пригортала до грудей. Нарешті, я обійняв її і, притулившись міцно до неї, плакав,— плакав, не думаючи ні про що, крім свого горя.

Коли ми пішли сідати, в передпокою підійшла прощатись обридлива челядь. Іхнс "пожалуйте ручку-с", голосні поцілунки в плече й запах сала

від їхніх голів збудили в мені почуття, дуже близьке до огиди в людей дразливих. Під впливом цього почуття я надзвичайно байдуже поцілував у чепчик Наталю Са-вівну, коли вона, вся в сльозах прощалася зі мною.

Дивно те, що я як зараз оце бачу обличчя всіх двірських і міг би намалювати їх з усіма найменшими подробицями; але обличчя й поза татап рішуче біжать від моєї уяви, може через те, що за весь цей час я й разу не міг набратись духу й глянути на неї. Мені здавалось, що коли б я це зробив, її й моє горе повинно було б дійти до неможливих меж.

Я поперед усіх кинувся до коляски й сів на задньому місці. За піднятою будкою я нічого не міг бачити, але якийсь інстинкт говорив мені, що татап ще тут. і

((Подивитись на неї, чи не треба?.. Ну, востаннє!"—сказав я сам собі й висунувся з коляски до ґанку. В цю хвилину татап, маючи те, що й я, на думці, підійшла з другого боку до коляски й покликала мене. Почувши її голос іззаду, я повернувся до неї, але так швидко, що ми стукнулися головами; вона журно всміхнулася й міцно-міцно поцілувала мене востаннє.

Коли ми від'їхали на кілька сажнів, я зважився подивитися на неї. Вітер піднімав голубеньку косиночку, що нею була пов'язана її голова; похиливши голову й затуливши обличчя руками, вона поволі сходила на ґанок. Фока підтримував її.

Тато сидів поруч мене й нічого не говорив; я ж захлинався слізьми, і щось так давило мені в горлі, що я боявся задихнутися... Виїхавши на битий шлях, ми побачили білу хустку, якою хтось махав з балькону. Я почав махати своєю, і цей рух трохи заспокоїв мене. Я плакав і далі, і думка, що мої сльози доводять мою чулість, давала мені втіху й задоволення.

Відїхавши з версту, я сїв зручніше й пильно та уважно почав дивитись на найближчу річ перед очима—задню частину пристяжної, що бігла з мого боку. Дивився я, як махала хвостом ця строката пристяжна, як забивала вона одну ногу об другу, як діставав по ній плетений батіг візника, й ноги починали скакати разом; дивився, як скакала на ній шлея і на шлеї кільця, і дивився доти, поки ця шлея коло хвоста не вкрилася милом. Я почав дивитися навкруги: на розхвильовані поля стиглого жита, на темні перелogi, на яких де-не-де видніли соха, мужик, кобила з лошам, на верстові стовпи, зазирнув навіть на передок, щоб довідатись, який візник з нами їде; і ще моє обличчя не просохло після сліз, як думки мої були вже далеко від матері, з якою я розлучився, може, назавжди. Але всякий спогад наводив мене на думку про неї. Я згадав За гриб, що його знайшов напередодні в березовій алеї, згадав про те, як Любочка з Катрусею поспорились, кому зірвати його згадав також і про те, як вони плакали, прощаючись з нами.

"Жалко їх! і Наталі Савівни жалко, і березової алеї, і Фоки жалко! Навіть злої Мімі — і тієї жалко. Всього, всього жалко! А бідна матан?"—і сльози знов навертались на очі, але не надовго.

XV. дитинство

Щасливі, щасливі, незабутні літа дитячі! Як не любити, як не берегти спогадів про них! Спогади ці свіжать мою душу, і вони для мене—джерело найвищої насолоди.

Набігавшись досхочу, сидиш, було, за чайним столом на своєму високому крісlecky: вже пізно, давно випив свою чашку молока з цукром, сон сплющує очі, але не рухаєшся з місця, сидиш і слухаєш. Та й як не слухати? Матан розмовляє з ким-небудь, і звуки її голоса такі солодкі, такі привітні. Самі звуки ці так багато говорять моєму серцю. Затуманеними дрімотою очима я пильно дивлюсь на її обличчя, і раптом вона зробилась уся маленька-маленька, обличчя їй не більше од гудзика; але його мені все так само ясно видно; бачу, як вона подивилась на мене і як усміхнулася. Мені подобається бачити її такою малісінькою. Я

примружую очі ще більше, і вона стає не більше од тих чоловічків, що бувають у зіницях; але я поворухнувся—і чари зникли; я звужую очі, повертаюся, всяко намагаюсь відновити їх, але даремно.

Я встаю, з ногами забираюсь' на крісло і зручно влаштовуюсь.

— Ти знов заснеш, Миколонько! — говорить мені татан:— ти б краще йшов нагору.

— Я не хочу спати, мамо, — відкажеш їй, і неясні, але солодкі мрії сповнюють уяву, здоровий дитячий сон заплющує повіки, і за хвилину вже й заснеш і спиш доти, поки не розбудять. Чуєш, було, спросоння, що чиясь ніжна рука торкає тебе; з єдиного дотику пізнаєш її і ще вві сні мимоволі схопиш цю руку і міцно-міцно притиснеш її до губів.

Всі вже розійшлися; одна свічка горить у вітальні; татан сказала, що вона сама розбудить мене; це вона присіла на крісло, де я сплю, своєю чудовою ніжною ручкою провела по моєму волоссю, і над вухом моїм бринить милий знайомий голос:

— Уставай, моє серденько, час іти спати!

Нічії байдуюи погляди не заважають їй: вона не боїться злити на мене всю свою ніжність і любов. Я не ворущусь, але ще міцніше цілую її руку.

— Уставай же, мій янголе!

Вона другою рукою бере мене за шию, і пальчики її швидко рухаються й лоскочуть мене. В кімнаті тихо, напівтемно; нерви мої збуджені лоскотом і пробудженням: матуся сидить так близьенько коло мене; вона торкає мене; я чую її запах і голос. Все це змушує мене скочити, охопити руками її за шию, притиснутись головою до її грудей і, задихаючись, сказати:

— Ой, мила, мила моя матусю, як я тебе люблю!

Вона всміхаються своєю сумною, чарівною усмішкою, бере обома руками мою голову, цілую мене в лоб і кладе до себе на коліна.

— Так ти мене дуже любиш? — Вона мовчить із хвилину, потім говорить:—Дивись, завжди люби мене, ніколи не забувай. Якщо не буде твоєї матусі, ти не забудеш її? не забудеш, Миколонько?

Вона ще ніжніше цілую мене.

— Покинь! і не кажи цього, голубонько моя, серденько мою!— скрикую я, цілуючи її коліна; і сльози струмком ллються з моїх очей,— сльози любови й захвату.

Після того, як прийдеш, було, нагору й станеш перед образами в своєму ватяному халатику, яке чудове почуття відчу-ваюш, кажучи: "Спаси, господи, тата й маму ж В ті хвилини, коли я повторював молитви, що їх уперше лепетали дитячі уста мої за милою матусею, любов до неї і любов до бога якось чудно зливалися в одне почуття.

По молитві загорнешся, було, в ліжничок, на душі легко й радісно; мрії наздоганяють мрії,—але про що вони? Вони невловимі, але сповнені чистої любови й надій на ясне щастя. Згадаюш, було, за Карла Івановича та його гірку долю, — юдину людину, що я її знав за нещасну, і так його жалко стане, так полюбиш його, що сльози потечуть з очей, і думають: "Дай йому, боже, щастя, дай мені можливість допомогти йому, полегшити йому горе; я ладен_ усім, для. нього пожертвуватн". Потім улюблену порцелянову забавку—зайчика або собачку—встромиш у куток пухової подушки й милуюшся, як хороше, тепло й затишно їй там лежати. Ще помолишся за те, щоб бог дав щастя всім, щоб усі були вдоволені і щоб завтра була добра година для гуляння, перевернешся на другий бік, думки й мрії поплутаються, змішаються, і заснеш тихо, спокійно, з іще мокрим після сліз лицем.

Чи повернуться колинебудь та свіжість, безжурність, потреба любити й сила віри, що їх маюш у дитинстві; Який час може бути кращий, ніж той, коли дві найдорожчі чесноти — чиста веселість та безмежна потреба любити—були юдині мотиви в житті?

Де ті палкі молитви? де найкращий дарунок — чисті сльози Зворушення? Прилітав ангел-утішник, з усмішкою утирав сльози ці й навівав солодкі мрії незіпсованій дитячій уяві.

Невже життя лишило такі тяжкі сліди в моєму серці, що назавжди одійшли від мене сльози ці й захват?

Невже лишились самі спогади?

XVI. ВІРШІ

Майже через місяць після того, як ми переїхали до Москви, я сидів нагорі, в бабусиному будинкові, за великим столом і писав; проти мене сидів учитель малювання і востаннє виправляв намальовану чорним олівцем голову якогось турка в чалмі. Володя, витягаючи шию, стояв позад учителя й дивився йому через плече. Голівка ця був перший Володин твір чорним олівцем, і її сьогодні ж, на бабусині іменини, малося піднести іменинниці.

— А сюди ви не покладете тіні? — сказав Володя вчителєві, піднімаючись навшпиньки й показуючи на шию турка.

— Ні, не треба, — сказав учитель, складаючи олівці й райс-федер у засувну шухлядку: — тепер чудово, і більше не торкайтесь. Ну, а ви, Миколонько,— додав він, підводячись і знов же таки скоса позираючи на турка,—скажіть, нарешті, нам ваш секрет: що ви подаруйте бабусіг Справді, краще було б теж голівку. Бувайте здоровенькі, панове!—сказав він, узяв капелюха, квіточка й пішов.

В ту мить я теж думав, що краще було б голівку, ніж те, коло чого я працював. Коли нас оповістили, що незабаром будуть бабусині іменини і що ми повинні приготувати на цей день подарунок, мені спало на думку написати їй вірші з цієї нагоди, і я зараз же прибрав два рядочки з римами, сподіваючись так само швидко прибрати решту. Я зовсім не пам'ятаю, як увійшла мені в голову така незвичайна для дитини думка, але пам'ятаю, що вона мені дуже подобалась і що на всі запитання про це я відповідав, що неодмінно щось подарую бабусі, але нікому не скажу, що саме.

І от несподівано для мене виявилось, що, oprіч двох рядків, які я надумав зразу, я нічого не міг більше написати, хоч як старався. Я почав читати вірші, що були в наших книжках; але ні Дмитрієв, ні Державін не допомогли мені; навпаки, вони ще більш переконали мене в тому, що я до цієї справи нездатний. Знаючи, що Карл Іванович любив списувати віршики, я почав тихенько порпатись у його паперах і серед його німецьких віршів знайшов один російський, що його він, мабуть, сам склав.

Гже Л . . . Петровской, 1828, 3 юни. Помните близко, Помните далеко, Помните моего Еще отныне и до всегда. Помните еще до моего гроба, Как верен я любить умею.

Карл М а у е р.

Вірш цей, написаний хорошим, круглим начерком на тонкому папері, подобався мені зворушливим почуттям, що ним він був перейнятий; я зараз же його вивчив і постановив узяти за зразок. Справа пішла далеко краще. На день іменин поздоровлення з 12 рядків було готове, і, сидячи за столом у кляс-ній кімнаті, я переписував його на веліновий папір.

Вже два аркуші паперу були зіпсовані... не через те, що я думав щонебудь у віршах змінити: вірші здавалися мені чудовими, але з третьої

лінійки кінці їхні починали загинатися вгору більше й більше, так що навіть здалека видно було, що це написано криво й ні до чого не гоже. "

Третій аркуш був такий самий кривий, як і попередні, але я вирішив не переписувати більш. У своєму вірші я поздоровляв бабусю, бажав їй довгого життя й закінчив так:

Ми будемо вас потішати 1 любимо, як рідну матір.

Здається, було б дуже непогано, але останній рядок якось ображав моє вухо.

— І лю-би-мо, як рідну ма-тір... — мимрив я собі під ніс—Яку б риму замість "мати"—грати, лежати... Ат, і так буде гаразд! адже кращі, ніж у Карла Івановича.

І я написав останній рядок.

Потім у спальні я прочитав уголос весь свій твір, з наголосами й жестами. Були рядки зовсім без міри, але я не зупинявся на них; останній же ще дужче й неприємніше вразив мене. Я сів на ліжку й замислився.

"Нащо я написав: "як рідну матір". Адже її тут немає, так не треба було й згадувати за неї; и правда, бабусю я люблю, але це ж не те... Нащо я написав це? нащо я збрехав? Ну, нехай це вірші, та все ж не треба було".

Саме тут увійшов кравець і приніс нові полуфракчи.

— Ну, та так нехай і буде!—сказав я," бо мене нетерплячка взяла, з досадою засунув вірші під подушку й побіг міряти московське вбрання.

Московське вбрання було чудове; цинамонового кольору полуфрачи з бронзовими ґудзиками були обліплі — не так, як нам на селі шили, на зріст; чорні штанці, теж вузькі, надзвичайно хороше виявляли м'язи й лежали на чоботях...

— От коли, нарешті, й у мене панталони з штрипками! — думав я, не тямлячи себе з радощів і оглядаючи з усіх боків свої ноги. Хоч мені було дуже вузько й незручно в новому вбранні, я нікому цього не сказав; навпаки, я сказав, що мені дуже спокійно і що коли й є дефект у цьому вбранні, так тільки той, що воно трохи просторе. Після цього я дуже довго, стоячи перед дзеркалом, причісував свою дуже напомужену голову; але хоч як я старався—чубчика на тім'ї не міг ніяк пригладити: як тільки я, щоб спробувати, чи волосся слухняне, переставав притискувати його щіткою, воно піднімалось і стирчало в різні сторони, надаючи моєму обличчю дуже смішного вигляду.

Карл Іванович одягався в другій кімнаті, і через клясну пронесли до нього фрак і ще деякі білі речі. Коло дверей, що ними треба було йти вниз, почувся голос однієї з бабусиних покоївок; я вийшов довідатись, чого їй треба. Вона держала в руці міцно накрохмалену маніжку й сказала мені, що вона принесла її для Карла Івановича і що ніч не спала, аби встигнути випрати її вчасно. Я взявся передати маніжку й запитав: чи встала бабуся.

— А як же! вже каву пили, і протопоп прийшов. А який ви молодець, — додала вона, всміхаючись і оглядаючи моє нове вбрання.

Ці слова змусили мене почервоніти; я перевернувся на одній нозі, кляснув пальцями й підскочив, бажаючи цим дати їй відчути, що вона ще не знає, як слід, який я справді молодець.

Коли я приніс маніжку Карлові Івановичу, вона була вже йому не потрібна: він одягнув іншу і, перехилившись перед маленьким люстерком, що стояло на столі, держався обома руками за шишній бант

свої краватки й пробував, чи вільно входить у комірчик і назад його чисто поголене підборіддя.

Обсмикнувши з усіх боків нашу одежу й попросивши Миколу зробити для нього те саме, він повів нас до бабусі. Мені смішно згадати, як страшенно одгонило од усіх нас трьох помадою тоді, як ми почали спускатись сходами.

У Карла Івановича була в руках коробочка власного виробу, у Володі — малюнок, у мене — вірші; у кожного на язика було привітання, з яким він піднесе свій подарунок. Тієї хвилини, як Карл Іванович відчинив двері залі, піп одягав ризу, і пролунали перші звуки молебня.

Бабуся була вже в залі; зігнувшись і спершись на спинку стільця, вона стояла біля стіни й уважно молилася; коло неї стояв тато. Він повернувся до нас і всміхнувся, помітивши, як ми швиденько почали ховати за спину приготовлені подарунки і, намагаючись, щоб нас не помітили, зупинились коло самих дверей. Увесь ефект несподіваности, що ми на його важили, пропав.

Коли почали підходити до хреста, я раптом відчув, що перебуваю під тяжким впливом непереможної, задурливої несміливости, і, поч}ваючи, що мені ніколи не вистачить духу піднести свій подарунок, я сховався за спину Карла Івановича, який, щонайдобрішими фразами поздоровивши бабусю, перекинув коробочку з правої руки в ліву, подав її іменинниці й одійшов на кілька кроків, щоб дати місце Володі. Бабуся, здавалося, була просто в захваті від коробочки, обклеєної золотими лямівочками, і ласкавою усмішкою висловила свою подяку. Помітно було, проте, що вона не знала, куди поставити цю коробочку і, мабуть, тому дала татові подивитись, як майстерньо її зроблено.

Задовольнивши свою цікавість, тато передав її протопопові, якому ця річ, здавалося, дуже припала до вподоби: він хитав головою й з цікавістю поглядав то на коробочку, то на майстра, що міг зробити таку чудову

штучку. Володя підніс свого турка й так само заробив похвали звідусюди. Дійшла й до мене черга: бабуся, ласкаво всміхаючись, повернулась до мене.

Ті, що самі відчували несміливість, знають, що почуття це збільшується в прямому відношенні до часу, а рішучість зменшується в зворотному відношенні, тобто—що довше триває це становище, то стає воно непереможніше, і то менше лишається рішучости.

Остання сміливість і рішучість покинули мене тоді, коли Карл Іванович та Володя підносили свої подарунки, і несміливість моя дійшла до крайної міри: я відчував, як кров від серця безперестанку приливала мені в голову, як раз-у-раз червоніло моє обличчя і як на лобі й на носі виступали великі краплини поту. Вуха горіли, в усьому тілі я відчував тримтіння й спіт-нілість, переступав з поги на ногу й не рухався з місця.

— Ну, покажи ж, Миколонько, що в тебе — коробочка чи малюнок?— сказав мені тато. Що мені було робити. Тримтячою рукою подав я зім'ятий нещасний отой аркушик; але голос зовсім відмовився служити мені, і я мовчки зупинився перед бабусею. Я не міг прийти до пам'яті після думки, що замість сподіваного малюнка при всіх прочитають мої нікчемні вірші й слова: "як рідну матір", які ясно доведуть, що я ніколи не любив і забув її. Як передати мої страждання тоді, коли бабуся почала читати голосно мої вірші і коли, не розбираючись, вона зупинялася на середині рядка, щоб з усмішкою, яка мені тоді здавалася глузливою, глянути на тата, коли вона вимовляла не так, як мені хотілось, і коли, через слабкі свої очі не дочитавши до кінця, вона передала аркушик татові й попросила його прочитати їй спочатку. Мені здавалося, що вона це зробила для того, щоб тато сам міг прочитати останній рядок, який так очевидно доводить мою бездушність. Я чекав того, що він лясне мене по носі цими віршами й скаже: "поганий хлопчиську, не забувай матері!., от тобі за це!" Але нічого такого не сталося; навпаки, коли все було прочитане, бабуся сказала: *charmant!* і поцілувала мене в чоло.

Коробочка, малюнок і вірші були покладені в ряд із двома батистовими хустками й табатиркою з портретом на висувний столик вольтерівського крісла, в якому завжди сиділа бабуса.

— Княгиня Варвара Іллівна!—оповістив один із двох величєнних льокаїв, що їздили за бабусиною каретою.

Бабуса, замислившись, дивилась на портрет, вправлений у черепахову табатирку, і нічого не відповідала.

— Дозвольте просити, ваша ясновельможність? — повторив льокай.

XVII. КНЯГИНЯ КОРНАКОВА.

— Проси,—сказала бабуса, сїдаючи глибше в крісло. Княгиня була жінка років на сорок п'ять, маленька, худорлява, суха й жовчна, з сіро-зеленими, неприємними оченятами, вираз яких цілком суперечив неприродньо-ласкаво стуленому ротикові. З-під оксамитового капелюшка з струсєвим пером вибивалося блїдо-рудувате волосся; брови й вії здавалися ще блїдїші й рудїші на нездоровому кольорі її обличчя. Незважаючи на це, її невимушені рухи, малїсїнькі ручки й особлива сухість в усіх рисах обличчя—все це надавало їй загальному виглядові чогось шляхетного й енергїйного.

Княгиня дуже багато говорила й своєю манїрою розмовляти належала до того типу людей, які завжди говорять так, ніби їм суперечать, хоч би ніхто й жодного слова не говорив: вона то підносила голос, то поступово знижувала його, то раптом іще жвавїше починала говорити й оглядалася на присутніх осіб, що не брали участі в розмові, наче бажаючи підсилити себе цим поглядом.

Хоч княгиня поцілувала бабусю в руку й ввесь час називала її *ma bonne tante*, я помітив, що бабуса була з неї неза-доволе́на: вона якось особливо піднімала брови, слухаючи її оповідь про те, через Ш° саме

князь Михайло ніяк не міг сам приїхати поздоровити бабусю, хоч і дуже хотів того; і, відповідаючи по-російському на французьку мову княгині, вона сказала, особливо якось розтягуючи слова:

— Дуже вам вдячна, моя люба, за вашу ласку; а що князь Михайло не приїхав, так що ж про те й говорити... у нього завжди сила-силенна всякої роботи; та й так іще сказати,—яка йому радість із старою сидіти?

І, не даючи княгині часу спростувати її слова, вона казала далі:

— Що, люба, як ваші діточки?

— Та богові дякувати, *ma tante*, ростуть, учаться, пустують... особливо Етьсн, старший, такий гульвіса робиться, що впину ніякого немає; затеж і розумне—*un garçon qui promet*. Уявіть собі, *mon cousin*, — говорила вона, звертаючись виключно до тата, тому що бабуса, аж ніяк не цікавлячись княжими дітьми, а бажаючи похвалитись своїми онуками, обережно дістала мої вірші з-під коробочки й почала їх розгортати, — уявіть собі, *mon cousin*, що він устругнув цими днями...

І княгиня, нахилившись до тата, почала йому розповідати щось з великим захопленням. Закінчивши оповідання, якого я не чув, вона зараз же засміялася і, запитливо дивлячись у татове обличчя, сказала:

— Який хлопчик, *mon cousin*? Він вартий, щоб йому хло-сти дати; але ця вигадка така розумна й потішна, що я простила його, *mon cousin*.

І княгиня, уп'явшись очима в бабусю й нічого не кажучи, посміхалася.

— Хіба вп'б'сте своїх дітей, моя люба? — спитала бабуса, значуще піднімаючи брови й даючи особливий наголос на слові "б'сте".

Ах, *ma bonne tante*,— кинувши швидкий погляд на тата, лагідненьким голосом відповідала княгиня,—я знаю ваші погляди щодо цього; але

дозвольте мені в цьому одному з вами не погодитись: скільки я не думала про це, скільки не читала, скільки не радилась,—але все ж досвід переконав мене в тому, що на дітей слід впливати страхом. Щоб щонебудь зробити з дитини, потрібний страх... Так же, *mon cousin*? А чого, *je' vous demande un peu*, діти бояться більше, як різок?

При цьому вона запитливо подивилась на нас і, признаюся, мені зробилося якось ніяково під той час.

— Хоч що ви там казатимете, а хлопець до 12 і навіть до 14 років це ще дитина; от дівчинка—інша річ.

"Яке щастя,— подумав я,— що я не її син".

— Так, це чудово, моя люба, — сказала бабуса, згортаючи мої вірші й ховаючи їх під коробочку, наче не вважаючи після цього княгиню за гідну слухати такий твір, — це дуже добре, тільки скажіть мені, будь ласка, яких після цього ви можете вимагати делікатних почуттів;од ваших дітей?

І,, вважаючи цей аргумент за непереможний, бабуса додала, щоб припинити розмову:

— А втім, кожен щодо цього може мати свої думки. Княгиня не відповідала, але тільки поблажливо всміхалася,

показуючи цим, що вона вибачає ці чудні забобони в особі, яку дуже шанує.

— Ах, та познайомте ж мене з вашими молодцями, — сказала вона, дивлячись на нас і привітно всміхаючись.

Ми підвелися і, втупивши очі в княгинине обличчя, ніяк не знали, що саме треба зробити, щоб довести, що ми познайомились.

— Поцілуйте ж княгиню в руку,—сказав тато.

— Прошу любити стару тітку, — говорила вона, цілуючи Володю в волосся,—хоч я вам і далека, але я вважаю на дружні зв'язки, а не на родинні,—додала вона, звертаючись переважно до бабусі; але бабуса, що й досі відчувала проти неї незадоволення, відповіла:

— Аг! люба моя, хіба тепер зважають на таку кривдність?

— Цей буде в мене світський молодець, — сказав тато, показуючи на Володю,—а цей—поет,—додав він саме тоді, як я, цілуючи княгиню в маленьку, суху ручку, надзвичайно яскраво уявив собі в цій руці різку, під різкою—лаву і т. інш., і т. інш.

— Який?—спитала княгиня, притримуючи мене за руку.

— А оцей, маленький, з чубчиком,—відповів тато, весело всміхаючись.

"Що йому заподіяв мій чубчик?.. хіба не може бути іншої розмови?" подумав я й пішов у куток.

Я мав дуже чудні погляди на вроду,—навіть Карла Івановича вважав за найпершого красеня в світі; але дуже добре знав, що я негарний з лиця, і в цьому аж ніяк не помилявся; тому кожен натяк на мою подобу дуже ображав мене.

Я дуже добре пам'ятаю, як одного разу за обідом—мені було тоді шість років—говорили за мою вроду, як татап намагалася знайти хоч щонебудь хороше в моєму обличчі; говорила, що в мене розумні очі, приємна усмішка, але, нарешті, татові аргументи й очевидність примусили її визнати, що я справді таки негарний; і потім, коли я дякував їй за обід, вона погладила мене по щоці й сказала:

— Ти це знай, Миколонько, що за твоє обличчя тебе ніхто любити не буде; отож, ти повинен за всяку ціну бути розумним та добрим хлопчиком.

Ці слова не лише переконали мене в тому, що я не красень, але й у тому, що я обов'язково буду розумним та добрим хлопчиком.

Незважаючи на це, на мене часто находили хвилини одчаю: я гадав, що немає щастя на землі для людини з таким широким носом, товстими губами та маленькими сірими очима, як у мене; я просив бога зробити чудо—обернути мене на красеня, і все, що я мав тепер, усе, що міг мати в майбутньому, — я все віддав би за вродливе обличчя.

XVIII. КНЯЗЬ ІВАН ІВАНОВИЧ

Коли княгиня вислухала вірші й засипала автора похвалами, бабуся пом'якшала, почала говорити з нею по-французькому, перестала казати їй "ви", "моя люба", і запросила приїхати до нас увечері з усіма дітьми, на що княгиня дала згоду і, посидівши ще трохи, поїхала.

Гостей із привітаннями приїздило так багато того дня, що на дворі, коло під'їзду, протягом цілого ранку не переставало стояти по кілька екіпажів.

— Bonjour, chère cousine,—сказав один із гостей, увіходячи до кімнати й цілуючи бабусину руку.

Це був чоловік років сімдесяти, високий на зріст, у військовому мундирі з великими еполетами, з-під коміра якого видно було великий білий хрест, і з спокійним одвертим виразом на обличчі. Вільність і простота його рухів здивували мене. Хоч у нього тільки на потилиці лишилося ще півколо рідкого волосся і хоч запала верхня губа свідчила про те, що йому бракує зубів, але його обличчя все було надзвичайно вродливе.

Князь Іван Іванович, наприкінці минулого сторіччя, через свою шляхетну вдачу, вродливість, надзвичайну хоробрість, знатних та сильних родичів і особливо через своє щастя, зробив, ще дуже молодим буди, блискучу кар'єру. Він служив і далі, і дуже скоро честолубність його була так задоволена, що йому більше не було чого бажати з цього погляду. Змолоду він поводився в житті так, ніби готувався посісти те блискуче місце в світі, на яке згодом поставила його доля, хоч у його блискучому й до деякої міри пустославному житті, як і в усіх інших людей, траплялись невдачі, розчарування й неприємності, він і раз не зрадив ні своєї спокійної вдачі, ні високих поглядів, ні основних правил релігії та моральності й набув собі звідусюди пошани не так через блискуче становище, як через свою послідовність та твердість. Він був невеликого розуму, але як мав він таке становище, що дозволяло йому з висока ставитись до всіх дрібних тривог яшття, то напрям думок його був високий. Він був добрий і чутливий, але холодний і трохи гордовитий у поведженні. Це було через те, що він, перебуваючи в такому стані, де він міг бути корисний багатьом, своєю холодністю хотів захистити себе від безнастанних прохань та підлещувань тих людей, що хотіли лише використати його впливовість. Ця холодність, проте, зм'якшувалася поблажливою чемністю людини "дуже великого світу". Він був добре освічений і начитаний; але освіта його зупинилась на тому, що він придбав змолоду, тобто на кінці минулого сторіччя. Він прочитав усе, що було написано у Франції цікавого з філософії та красномовства XVIII віку, добре знав усі кращі твори французької літератури, отож міг і любив часто цитувати місця з Расіна, Корнеля, Боало, Мольєра, Монтеня, Фенельона; мав блискучі знання з мітології і ґрунтовно вивчав у французьких перекладах стародавні пам'ятки епічної поезії, мав достатні знання з історії, що їх він дістає із Сегюра; але не мав ніякого уявлення ні про математику далі арифметики, ні про фізику, ні про сучасну літературу: він міг у розмові пристойно промовчати або сказати кілька загальників про Гете, Шіллера й Байрона, але ніколи не читав їх. Незважаючи на французько-клясичну освіту, зразків якої лишаються тепер уже так мало, мова його була проста, і простота ця однаково приховувала його незнання деяких речей і виявляла приємний тон і толерантність. Він був великий ворог всякої оригінальності, кажучи, що

оригінальність—вигадка людей незвичайного тону. Люди були йому доконечно потрібні; хоч де б він жив—у Москві чи за кордоном, він завжди жив однаково широко і певними днями приймав у себе все місто. Його так поважали в місті, що запрохувальний квиток од нього міг правити за паспорт до всіх віталень, що багато молоденьких і вродливих дам залюбки підставляли йому свої рожеві личка, які він цілував начебто з батьківським почуттям, і що деякі, досить, здається, поважні й пристойні люди надзвичайно раділи, коли їм щастило бути в партнерах князя.

Вже мало лишилося для князя таких людей, як бабуса, що були одного з ним віку, тому він особливо цінував свої дружні старі зв'язки з нею й давав їй завжди велику пошану.

Я не міг надивитися на князя: пошана, що він її мав від усіх, великі еполети, особлива радість, яку виявила бабуса, побачивши його, і те, що він один лише, здаються, не боявся її, поведився з нею цілком вільно й навіть мав сміливість називати її *ma cousine*, викликали в мені до нього пошану таку саму, яку я відчував до бабусі, коли не більшу. Коли йому показали мої вірші, він покликав мене до себе й сказав:

— Хто його зна, *ma cousine*, а може—це буде другий Дер-жавін.

І він так боляче вщипнув мене за щоку, що коли я не закричав, так тільки тому, що догадався взяти це за ласку.

Гості роз'їхалися, тато й Володя вийшли; у вітальні лишилися князь, бабуса та я.

— Чого ж це наша любя Наталя Миколаївна не приїхала?— спитав раптом князь Іван Іванович, помовчавши хвилину.

— Ah! *mon cher*,— відповідала бабуса, понизивши голос і поклавши руку на рукав його мундира,—вона б певне приїхала, коли б вільна була

робити, що хоче. Вона пише мені, що нібито Pierre пропонував їй їхати, але що вона сама відмовилася, бо прибутків вони, бач, цього року зовсім не мали; і пише: "до того ж мені й нема чого переїжджати всім гамузом до Москви. Любочка ще дуже мала, а щодо хлопців, які житимуть у вас, так я ще спокійніша, ніж коли б вони жили зі мною". Все це чудово, — казала далі бабуса таким тоном, який ясно доводив, що вона зовсім не вважає, щоб усе це було чудово:— хлопців давно вже треба було прислати сюди, щоб вони могли чомунебудь учитись і звикати до світу; а то як же їх там могли виховати на селі?.. Адже старшому незабаром тринадцять років вийде, а другому одинадцять. Ви помітили, mon cousin, вони зовсім як дикі... до кімнати ввійти не вміють.

— А от я не розумію,—відповідав князь,—звідки ці завсідні скарги на лихі обставини? У нього дуже хороші достатки, Наталіну Хабарівку, де ми з вами колись грали в театрі, я знаю, як свої п'ять пальців,—чудовий масток! і завжди має давати чудовий прибуток.

— Я вам скажу, як щирому другові,—перебила його бабуса, З сумом на обличчі:—мені здається, що все це—відмовки лише для того, щоб йому тут жити самому, швендяти по клюбах, по обідах і бозна що робити; а вона й гадки не має. Ви знайте, яка це янгольська добрість,—вона йому в усьому вірить. Він упевнив її, що дітей треба везти до Москви, а їй самій, з дурною гувернанткою, лишатися на селі—вона повірила; скажи він їй, що дітей слід бити різками так само, як б'є своїх княгиня Варвара Іллівна, вона б і тут, здається, згодилась,—казала бабуса, повертаючись у своєму кріслі з виглядом цілковитого презирства.—Так, друже мій,—казала далі бабуса, помовчавши хвилину й узявши в чруки одну з двох хусток, щоб витерти сльози, що навернулися їй на очі,—я часто думаю, що він не може ні шанувати, ні розуміти її, і що, незважаючи на всю її добрість і любов до нього й бажання сховати своє горе— я дуже добре знаю це—вона не може бєги з ним щаслива; і от згадайте моє слово, коли він не...

Бабуса закрила лице хусткою.

— Eh! ma bonne amie,—сказав з докором князь,—я бачу, ви аж ніяк не стали розсудливіші, завжди журитесь та плачете через якесь уявлюване горе. Ні, як ото вам не сором? я й о г о давно знаю, і знаю за уважливого, доброго й чудового чоловіка, а головне—за надзвичайно шляхетну людину, un parfait honnête homme.

Ненавмисне підслухавши розмову, що її не слід було мені слухати, я навшпиньках, дуже схвильований, вийшов із кімнати.

XIX. ІВІНИ

— Володя! Володя!—закричав я, побачивши у вікно трьох хлопчиків у синіх бекешах з бобровими комірами, які слідом за молодим гувернером — джэнджилом, переходили з протилежного пішохода до нашого . будинку.

Івіни доводилися нам родичами і були майже одного віку з нами; незабаром після того, як ми приїхали до Москви, ми познайомилися і потоваришували з ними.

Другий Іван, Сержик, був смуглявий, кучерявий хлопчик з кирпичатеньким твердим носиком, дуже свіжими червоними губами, що лише зрідка зовсім закривали трохи опуклий верхній ряд зубів, темно-блакитними чудовими очима й надзвичайно жвавим обличчям. Він ніколи не всміхався, але або дивився цілком серйозно, або від щирого серця сміявся своїм дзвінким, чітким і надзвичайно заразливим сміхом. Його оригінальна краса вразила мене з першого погляду. Я відчув до нього непоборний потяг. Бачити його було досить для мого щастя; і якийсь час усі сили моєї душі були зосереджені в цьому бажанні: коли мені випадало не бачити його днів три або чотири, я починав нудьгувати, і мені робилося сумно аж до плачу. Всі мої мрії уві сні й увіч були про нього: лягаючи спати, я хотів, щоб він мені приснився; заплющуючи очі, я бачив його перед собою і беріг цей привид, як найвищу насолоду. Нікому в світі я не наважився б звірити це почуття: таке воно було дороге. Може через

те, що йому обридло відчувати завжди вступлені в нього мої неспокійні очі, або просто не почуваючи до мене симпатії, він помітно більше любив бачитись і розмовляти з Володею, ніж зі мною; але я все ж був задоволений, нічого не хотів, нічого не вимагав і всім ладен був для нього пожертвувати. Крім пристрасного потягу, що він його викликав у мені, присутність його збуджувала в мені не менш сильне друге почуття —страх скривдити його, образити чимнебудь, не подобатись йому; може через те, що обличчя його було якесь гордовите, або через те, що, зневажаючи свою вроду, я надто цінував у інших красу, або, що найпевніше, через те, що це — неодмінна ознака любови,—я відчував до нього стільки ж страху, скільки й любови. Коли Сержик уперше заговорив до мене, я так розгубився від такого несподіваного щастя, що зблід, почервонів і нічого не міг відповісти йому. Бін мав погану звичку: коли він замислювався—зупиняти очі на одній точці й раз-у-раз моргати, сіпаючи до того ж носом і бровами. Всі казали, що ця звичка дуже йому не до лиця, але мені вона здавалася така мила, що я мимоволі звик робити те саме, і через кілька днів після того, як ми познайомились, бабуся спитала: чи не болять мені очі, що я лупаю ними, мов ота сова? Між нами жодного слова не було сказано про любов, але він відчував свою владу наді мною і несвідомо, але тиранічно користувався з неї в наших дитячих стосунках; я ж, хоч як бажав висловити йому все, що було в мене на душі, надто боявся його, щоб зважитись на відвертість, намагався здаватись байдужим і покійно корився йому. Іноді вплив його здавався мені важким, нестерпучим, але вийти з-під нього мені не вистачало сили.

Мені сумно згадувати про це свіже, чудове почуття некорисливої й безмежної любови, яке так і вмерло, не виявившись і не знайшовши співчуття.

Дивна річ, чому це, коли я був дитиною, я намагався скидатися на дорослого, а з того часу, як перестав нею бути, часто хотів бути подібним до неї? Скільки разів це бажання—не бути схожим на маленького в моїх взаєминах з Сержигом—стримувало почуття, готове вилитись, і змушувало лукавити. Я не тільки не смів поцілувати його, чого мені іноді дуже хотілося, взяти його за руку, сказати, який я радий його бачити,

але не смів навіть називати його Сержиком, а обов'язково—Сергій: так уже заведено було в нас. Колений прояв чутливості свідчив за дитинство й за те, що той, хто дозволяв собі його, був ще хлопчисько. Не зазнавши ще тих гірких злигоднів, що змушують дорослих бути обережними й холодними у своїх стосунках, ми позбавляли себе чистої насолоди ніжної дитячої прихильності з самого лише чудного бажання наслідувати великих.

Ще в льокайській зустрів я Івіних, привітався до них і прожогом побіг до бабусі: я сповістив її про те, що приїхали Івіни, з таким захватом, ніби ця звістка мала цілком ошчасливити її. Потім, не спускаючи очей із Сержика, я пішов за ним до вітальні й стежив, за всіма його рухами. А коли бабуся сказала, що він дуже виріс, і подивилася на нього своїми проникливими очима, я відчував те почуття страху й надії, яке відчуваю художник, чекаючи на присуд над своїм твором від шановного судді.

Молодий гувернер Івіних, Herr Frost, з бабусиною дозволу, пішов з нами до палісадника, сів на зелену лаву, мальовничо згорнув ноги, поставивши між ними палицю з бронзовою голівкою, і з виглядом людини, дуже задоволеної з своїх вчинків, закупив сигару.

Herr Frost був німець, але німець на зовсім інший копил, ніж наш Карл Іванович: поперше, він правильно говорив по-російському, з лихою вимовою—по-французькому і мав взагалі, особливо серед жіноцтва, репутацію дуже вченої людини; по-друге, він носив руді вуси, велику рубінову шпильку в чорному отласному шарфі, кінці якого були просунуті під шлейки, і ясно-блакитні панталони з полиском та з штрипками; потретю, він був молодий, мав красиву, самозадоволену вроду й надзвичайно показні м'язисті ноги. Помітно було, що він особливо дорожив цим останнім плюсом, думав, що вплив його непереможний щодо осіб жіночої статі і тому, мабуть, старався виставляти свої ноги, щоб їх усі бачили, і, стоячи чи сидячи на місці, Завжди пускав у рух свої литки. Це був тип молодого російського німця, що хоче бути молодцем та гульвісою.

В палісаднику було дуже весело. Гра в розбійників ішла так, що краще й не треба; але одна причина мало не зіпсувала всього. Сержик був розбійник: погнавшись за подорожніми, він спотикнувся й на бігу вдарився коліном об дерево так, що я думав, він ляже на місці. Хоч я був жандар, і мій обов'язок був ловити його, я підійшов і співчутливо почав розпитувати, чи не боляче йому. Сержик розгнівався на мене: стиснув кулаки, тупнув ногою і голосом, що ясно доводив, як він дуже забився, закричав мені:

— Ну, що ж це таке? Як отак робити, то й гри ніякої нема! Ну, чого ж ти мене не ловиш? Чого ж ти мене не ловиш?— проказав він кілька разів, скося позираючи на Володю та старшого Івіна, які, удаючи подорожніх, бігли доріжкою, приско-куючи, і раптом скрикнув і з голосним сміхом кинувся ловити їх.

Не можу висловити, як уразив і подобався мені цей геройський вчинок; незважаючи на страшний біль, він не лише не заплакав, але й навзнаки не дав, що йому болять, і на хвилину не забув за гру.

Незабаром після цього, коли до нашої компанії приєднався ще Ілінька Грап і ми до обіда пішли нагору, Сержик мав нагоду ще більше скорити й вразити мене своєю дивовижною мужністю та твердістю вдачі.

Ілінька Гран був син бідного чужоземця, що колись жив у мого діда, був йому чимсь завдячний і вважав тепер за свій неодмінний обов'язок присилати до нас дуже часто свого сина. Коли він думав, що знайомство з нами може дати його синові якусь утіху чи задоволення, то він цілком помилявся, бо ми не тільки не товаришували з Ілінькою, але звертали на нього увагу лише тоді, коли хотіли з нього поглузувати. Ілінька Грап був хлопчик років тринадцяти, худорлявий, високий, блідий, з пташиним личком і добродушно-покірним виразом на ньому. Він був дуже бідно вдягнений, але зате так добре напмажений, що ми запевняли, ніби у Грапа сонячної днини помада розтає на голові й тече під курточку. Коли тепер я згадую його, я бачу, що він був дуже послужливий, тихий і

добрий хлопчик; тоді ж він мені здавався такою нікчемною істотою, якої не варт було жаліти, та навіть і думати за неї.

Коли ми закінчили тулятись у розбійників, то пішли нагору, почали пустувати й вихвалитись один перед одним різними гімнастичними штуками. Ілінька, несміливо й здивовано всміхаючись, позирав на нас і, коли йому запропонували спробувати зробити те саме, відмовився, кажучи, що в нього зовсім немає сили. Сержик був на диво милий; він зняв курточку, обличчя й очі йому розгорілися, він безперестанку реготався й витівав усе нові пустощі: перескакував через три стільці, поставлені в ряд, через усю кімнату перекочувався колесом, ставав догори ногами на 'лексикони Татіщева, що він їх поклав, ніби п'єдестал на середину кімнати, і виробляв ногами такі кумедні штуки, що не можна було не сміятись. Після цієї останньої штуки він замислився, поморгав очима й раптом з цілком серйозним обличчям підійшов до Іліньки: "Спробуйте зробити це: справді, це не важко". Грап, помітивши, що всі звернули на нього увагу, почервонів і ледве чутним голосом запевняв, що він ніяк не може цього зробити.

— Та що ж це він, справді, чого він не хоче нічого показати? Що він за дівчина?., конче треба, щоб він став на голову:

І Сержик узяв його за руку.

— Обов'язково, обов'язково на голову!—закричали ми всі, обступивши Іліньку, який вже помітно злякався й пополотнів, схопили його за руки й потягли до лексиконів.

— Пустіть мене, я сам! Курточку розірвете!—кричала нещасна жертва. Але ці вигуки одчаю ще більше підохочували нас; ми реготалися; зелена курточка тріщала кругом по шитому.

Володя й старший Івін нахилили Грапові голову й поставили її на лексикони; я й Сержик схопили бідолашного хлопчика за тоненькі ноги,

якими він махав куди трапиться, закотили йому штанці до колін і з гучним реготом підкинули їх угору; молодший Івін підтримував рівновагу всього тіла.

Вийшло так, що після гучного сміху ми раптом усі замовкли, і в кімнаті зробилося так тихо, що чути було лише важке дихання нещасного Грапа. Під той час я не зовсім був певний, що все це дуже смішно й весело.

— От тепер молодець!—сказав Сержик, ляпнувши його рукою. Ілінька мовчав і, намагаючися вирватися з рук, бив ногами

куди попадя. Одним із таких розпачливих рухів він ударив закаблуком у око Сержика так боляче, що той зразу покинув його ноги, схопився за око, з якого потекли мимоволі сльози, і з усідї сили штовхнув Іліньку. Ілінька, якого ми вже не держали, мов бездушевна якась річ гримнувся на землю й крізь сльози лише проказати:

— За що ви мене мучите?

Жалюгідна постать бідолашного Іліньки, з заплаканим обличчям, розкуйовдженим волоссям і закоченими штанцями, з-під яких видко було нечищені халяви, вразила нас, ми всі мовчали й намагалися змушено всміхатися.

Перший отямився Сержик.

— От іще баба, рева,—сказав він, злегка торкаючи його ногою:—з ним яштрувати не можна!.. Ну, годі, підводьтесь!

— Я вам сказав, що ти негідник!—злісно відповів Ілінька і, одвернувшись, гірко заплакав.

— А-а! Закаблуками битись, та ще й лаятись!—закричав Сержик, ухопивши в руки лексикона й замахнувся над головою нещасного, що й не думав боронитись, а тільки закривав руками голову.

— На тобі!., на тобі!.. Покиньмо його, коли він жартів не розумі^!.. Ходімо вниз, — сказав Сержик, штучно засміявшись.

Я співчутливо подивився на бідо лагу, що, лежачи на підлозі й сховавши обличчя в лексиконах, плакав так, що, здавалося, ще трохи—і він помре з корчів, од яких сіпалося все його тіло.

— Ну, Сергію!—сказав я йому,—нащо ти це зробив?

— Ото добре... Я ж не заплакав сьогодні, як розбив собі ногу майже до самої кістки!

аТак, це правда,—подумав я,—Ілінька—рева та й уже, а от Сержик—так оце молодець... Ну й молодець же!.."

Я не зрозумів тогОд. що бідолага плакав, мабуть, не так через фізичний біль, як од тщі думки, що п'ятеро хлопців, які, може, подобались йому, без ніякої причини погодились ненавідити його й проганяти.

Я ніяк не можу пояснити собі жорстокости свого вчинку. Як я не підійшов до нього, не захистив і не заспокоїв його? Куди поділося почуття жалости, що змушувало мене, було, ридма ридати, побачивши викинуте з гнізда ґавеня або цуценя, яке несуть, щоб викинути за паркан, або курку, яку несе кухарчук на суп.

Невже це прекрасне почуття заглушила в мені любов до Сержика й бажання здаватися йому таким самим молодцем, який був він сам? Незавидні ж були ця любов і бажання здаватися молодцем! Вони лишили по собі єдині темні плями на сторінках моїх дитячих спогадів.

XX. ЗБИРАЮТЬСЯ ГОСТІ

З особливої метушні в буфеті, з великого освітлення, що надавало якогось нового, святкового вигляду всім, уже давно мені знайомим, речам, і особливо з того, що не даремно ж прислав князь Іван Іванович свою музику,—видно було, що чимало гостей має бути ввечері.

Як, було, прогуркотить якась бричка повз наш будинок, я підбігав до вікна, приставляв долоні до скронь і до шибки і нетерпляче — цікаво дивився на вулицю. З п'ятьми, що спочатку приховувала всі речі у вікні, показувалися потроху: напроти— давно знайома крамничка з лихтарем, навскоси—великий будинок з двома внизу освітленими вікнами, посередині вулиці— якийнебудь Ванько з двома їздцями або порожня коляска, що пустою повертається додому; але от до ґанку під'їхала карета, і я, цілком певний, що це Івіни, які обіцяли приїхати рано, біжу зустрічати їх до передпокою. Замість Івіних, за ліврейною рукою, що відчинила двері, з'явилися дві особи жіночої статі: одна велика в синьому салопі з соболевим коміром, друга— маленька, вся закутана в зелену шалю. Не звертаючи ніякої уваги на мене, хоч я й узяв за свій обов'язок уклонитись цим особам, коли вони ввійшли, маленька мовчи підійшла до великої й зупинилась перед нею. Велика розкрутила шалю, що закривала всю голову маленької, розстібнула на ній салоп, і коли ліврейний льокай узяв її речі, щоб сховати, і стяг з неї міхові —ботинки, — з закутаної особи вийшла чудова дванадцятилітня дівчинка, в коротенькому, відкритому серпанковому платтячку, білих панталончиках і малісіньких чорних черевичках. На біленькій шийці була чорна оксамитова стрічечка; голівка вся була в темнорусих кучерях, які спереду тай хороше приставали до її вродливого личка, а ззаду—до голих плічок, що нікому, навіть самому Карлові Івановичу я не повірив би, що вони в'ються так тому, що з самого ранку їх загортали в клаптики "Московских Ведомостей" і що їх припікали гарячими залізними щипцями. Здавалося, так вона й народилася з цією кучерявою голівкою.

Найдивніше в її обличчі було те, що її опуклі, напівзаплющені очі були надзвичайно великі, і це становило якийсь чудний, але приємний

контраст із малісіньким ротиком. Губки склалися, а очі дивилися так серйозно, що загальний вираз обличчя був такий, од якого сподіваєшся усмішки, і усмішка якого буває від того ще більш чарівна.

Пильнуючи, щоб ніхто мене не помітив, я шмигнув у двері до залі й визнав за краще походити туди й сюди, удаючи, ніби я замислився й зовсім не знаю про те, що приїхали гості. Коли гості вийшли на половину залі, я начебто отямився, вклонився й сповістив їх, що бабуся у вітальні. Пані Валахіна, обличчя якої дуже мені вподобалося, особливо через те, що воно видалося мені дуже подібним до обличчя її дочки, Софійки, ласкаво кивнула мені головою.

Бабуся, здавалося, була дуже рада бачити Софійку, покликала її блшкче до себе, поправила на голові в неї одну пуклю, що падала на чоло, і, пильно придивляючись до її облпччя, сказала: "qnelle charmante eniant!" Софійка всміхнулася, заша-рілась і зробилась така мила, що я теж почервонів, дивлячись на неї.

— Сподіваюся, що ти не нудьгуватимеш у мене, дитинко,— сказала бабуся, взявши її за підборіддя,—прошу ж веселитися й танцювати щомога більше. От уже й є одна дама та два кавалери,—додала вона, повертаючись до пані Валахінової й торкаючись мене рукою.

Це зближення було таке мені приємне, що змусило почервоніти ще раз.

Помічаючи, що несміливість моя збільшується, і почувши грюкіт ще одного екіпажу, що під'їхав до будпнка, я за потрібне визнав вийти. В передпокою побачив я княгиню Корнакову з сином і неймовірним числом дочок. Дочки були всі на одне обличчя—подібні до княгині й негарні; тому жодна з них не звертала на себе уваги. Знімаючи салопи й хвости, вони всі разом говорили тоненькими голосками, метушилися і сміялись чомусь, мабуть тому, що їх було так багато. Етьєн був хлопець років п'ятнадцяти, високий, м'ясистий, з засмоктаним обличчям, запалими посинілими

внизу, очима і з надто великими, проти його віку, руками та ногами; він був незграбний, голос мав неприємний і нерівний, але здавалося, що він дуже з себе задоволений, і був він саме такий, який, на мою думку, й мав бути хлопець, що його б'ють різками.

Ми досить довго стояли один проти одного і, не кажучи й слова, пильно роздивлялись; потім, присунувшись ближче, хотіли, здається, поцілуватись, але, подивившись іще в очі один одному, чомусь роздумали. Коли плаття всіх його сестер прошуміли повз вас, я, щоб чимнебудь почати розмову, спитав, чи не тісно їм було в кареті.

— Не знаю, — відповів він мені недбало, — я ніколи не їжджу в кареті, бо як тільки я сяду — мене враз занудить, і шатап це знає. Коли ми їдемо кудинебудь увечері, я завжди сідаю на передок — далеко веселіше: все видно, Пилип дає мені правити, іноді я й батіг беру. Отак проїжджих, знаєте, іноді... — додав він з промовистим жестом: — чудово!

— Ваша ясновельможність, — сказав льокай, увіходячи до передпокою, — Пилип питає, куди ви батіг запроторили?

— Як куди? та я йому віддав!

— Він говорить, що не давали.

— Ну, так на лихтар почепив!

— Пилип говорить, що й на лихтарі немає, а ви краще скажіть, що взяли й загубили, а Пилип буде своїми грішми відповідати за ваші пустощі, — казав, щодалі більше розпалюючись, розгніваний льокай.

Льокай, людина на вигляд поважна й похмура, здавалося, щиро захищав Пилипа й мав намір за всяку ціну в'яснити цю справу. З інстинктивного почуття делікатности, ніби нічого не помічаючи, я одійшов

убік; але льокаї, що при тому були, поставились до справи інакше: вони підійшли ближче, співчутливо позираючи на старого слугу.

— Ну, загубив, так загубив,—сказав Етьєн, ухиляючись від дальших пояснень,—що йому коштує батіг, так я й заплачу. От кумедно!—додав він, підходячи до мене й прямуючи до вітальні.

— Ні, почекайте, пане, чим же ви платитимете? Знаю я, як ви платите: Марії Васильївні от уже ви восьмий місяць сороківку все платите, мені теж, здається, вже другий рік, Петрові...

— Та чи замовкнеш ти?—крикнув молодий князь, пополотнівши з досади.—От я все це скажу!

— Все скажу, все скажу!—повторив льокай. — Негоже так робити, ваша ясновельможність!—додав він особливо виразисто тоді, коли ми увіходили до залі, і пішов із салопами до рундука.

— Оце так, так!—почувся за нами чийсь ухвальний голос за перегородкою.

Бабуся мала особливу здатність, прикладаючи з певним тоном і в певних випадках заіменники другої особи однини чи множини, висловлювати свою думку про людей. Хоч вона вживала "ви" й "ти" навпаки заведеному звичаю, в її устах ці відтінки мали зовсім інше значіння. Коли молодий князь підійшов до неї, вона сказала йому кілька слів, називаючи його "ви", і подивилась на нього з виразом такої зневаги, що я, на його місці буди, зовсім би знімався; але Етьєн був, очевидно, хлопець не такої вдачі: він не лише не звернув ніякої уваги на бабусине вітання й на всю особу її, а й уклонився всім присутнім у залі коли не граціозно, так зовсім розв'язно. Софійка заволоділа всією моєю увагою; я пам'ятаю, що коли Володя Етьєн і я розмовляли в залі на такому місці, з якого видко було Софійку, та й вона могла бачити й чути нас, я говорив із запалом: коли мені траплялося сказати, на мою думку, смішне чи

молодецьке слівце, я вимовляв його голосніше й поглядав на двері до вітальні; коли ж ми перейшли на інше місце, з якого нас не можна було ні чути, ні бачити з вітальні, я мовчав, і розмова була мені зовсім не цікава.

Гості ступнево заповняли вітальню й залю; серед них, як і завжди буває на дитячих вечірках, було декілька великих дітей, що не хотіли прогавити нагоди повеселитись і потанцювати, ніби тільки для того, щоб зробити приємність господарці дому.

Коли приїхали Івіни, замість задоволення, яке я завжди від7 чував, побачивши Сержика, я помітив у собі якусь чудну досаду на нього за те, що він побачить Софійку й покажеться їй.

XXI. ПЕРЕД МАЗУРКОЮ

— Еге! та у вас, очевидно, будуть танці,—сказав Сержик, виходячи з вітальні й виймаючи з кишені нову пару лайкових рукавичок: — треба рукавички одягати.

"Що ж робити? А у нас саме й рукавичок нема, — подумав я.— Треба піти нагору пошукати".

Але хоч я перерив усі комоди, я знайшов тільки в одній нашій подорожній зеленій рукавиці, а в другій—одну лайкову, що аж ніяк не могла стати мені в пригоді: поперше—вона була надзвичайно стара та брудна, подруге—дуже була мені велика, а найголовніше — їй бракувало середнього пальця, що його, мабуть, дуже давно одрізав Карл Іванович для хорої руки. Я одяг, проте, на руку цей останок рукавички й уважно розглядав те місце середнього пальця, що завжди було замазане чорнилом.

— От коли б тут була Наталя Савівна, у неї напевне знайшлися б і рукавички. Вниз іти отак не можна, бо як мене питають, чому я не танцюю, що я казатиму? І тут лишатися теж не можна, бо неодмінно

впаде їм у вічі, що мене немає. Що мені робити?—говорив я, розмахуючи руками.

— Що ти тут робиш?—сказав, убігши, Володя.—Іди запрошуй даму!., зараз почнеться.

— Володю,—сказав я йому, показуючи руку з двома просунутими в брудну рукавичку пальцями, голосом, що свідчив про стан душі, дуже подібний до розпачу,—Володю, ти й не подумав за це.

— За що саме?—сказав він нетерпляче.—А! за рукавички,— додав він цілком байдуже, помітивши мою руку,—і справді немає; треба спитати бабусю... що вона скаже:—і, не вагаючись, побіг униз.

Байдужість, із якою він говорив про те, що здавалося мені таким важливим, заспокоїла мене, і я подався до вітальні, зовсім забувши про огидну рукавичку, що була на моїй лівій руці.

Обережно підійшовши до бабусиноного крісла й злегка торкаючись до її мантилі, я пошепки сказав їй:

— Бабусю! що нам робити? У нас рукавичок немає!

— Що таке, друже мій?

— У нас рукавичок немає,—повторив я, присуваючись що-дали ближче й поклавши обидві руки на ручку крісла.

— А це що? — сказала вона, раптом схопивши мене за ліву руку.—
Voyez, ma chère,—говорила вона далі, звертаючись до пані Валахіної,—
voyez comme ce jeune homme s'est fait élégant pour danser avec votre iille.

Бабуся міцно тримала мене за руку й серйозно, але запитливо позирала на присутніх доти, поки цікавість усіх гостей не була задоволена й усі почали сміятись.

Мені було б дуже прикро, як би Сержик бачив мене тоді, як я, скривившись з сорому, даремно намагався вирвати свою руку, але перед Софійкою, яка так сміялася, що сльози навернулись їй на очі й усі кучері почали стрибати навколо її почервонілого личка, мені аж ніяк не соромно було. Я зрозумів, що сміх її був надто гучний і природній, щоб бути глузливим; навпаки, те, що ми посміялися разом і дивлячись одне на одного, ніби зблизило мене з нею. Пригода з рукавичкою, хоч і могла закінчитись недобре, прислужилася мені тим, що дала мені змогу вільно почувати себе там, де мені завжди було найстрашніше—у вітальні; тепер я не помічав у собі ніякої несміливості! в залі.

Несміливі люди страждають від того, що не знають, що інші люди думають про них; коли ж вони довідуються про це, то Заспокоюються, однаково—чи хороше, чи погане вражіння вони по собі лишили.

Яка мила була Софійка Валахіна, коли вона проти мене танцювала французької кадрили з незграбним молодим князем. Як мило вона всміхалася, коли в ((chaîne" подавала мені ручку. Як мило, в такт, скакали на її голові русі кучері і як наївно робила вона "jeté-assemblé" своїми малісінькими ніжками. У п'ятій фігурі, коли моя дама перебігла від мене на другу сторону^ і коли я, вичікуючи такта, готувався робити сольо, Софійка серйозно стисла губки й почала дивитись убік. Але даремно вона за мене боялася: я сміливо зробив *chassé en ayant*, *chassé en arrière*, *glissade* і, коли я підходив до неї, жартівливим жестом показав їй рукавичку з двома пальцями, що стирчали на ній. Вона зайшлася сміхом і ще миліше задріботіла ніжками по паркету. Ще пам'ятаю, як, коли ми утворювали коло й усі взяли за руки, вона нахилила голівку й, не виймаючи своєї руки з моєї? почухала носик об свою рукавичку. Все це я наче зараз бачу, і ще вчувається мені кадрили з "Діви Дунаю", під звуки якої все це діялося.

Прийшла й друга кадриль, яку я танцював із Софійкою. Сівши поруч неї, я відчув надзвичайну ніяковість і зовсім не знав, про що з нею говорити. Коли мовчанка вже аж надто затяглася, я почав боятись, щоб вона не мала мене за дурня, і вирішив за всяку ціну розкрити їй очі на мене. «Vous êtes une habitante de Moscou?»—сказав я їй і після позитивної відповіді говорив далі: —«et moi, je n'ai encore jamais fréquenté la capitale», на особливий ефект сподіваючись від слова: «fréquenter». Я відчував, проте, що хоч цей початок був дуже блискучий і цілком доводив, що я досконало володію французькою мовою, вести далі в такому дусі я не зможу. Ще не скоро мала прийти наша черга танцювати, а ми знов замовкли: я тривожно позирав на неї, бажаючи знати, яке я справив вражіння, і чекаючи від неї допомоги. «Де ви взяли таку кумедну рукавичку?»—раптом спитала вона, і це питання дуже полегшило моє становище. Я по"яснив, що рукавичка належала Карлові Івановичу, розвів про те, який він буває смішний, коли знімає червону шапочку, про те, як він одного разу в зеленій бекеші упав з коня просто в калюжу і т. інш. Кадриль минула непомітно. Все де було добре;

але нащо я так глузливо говорив про Карла Івановича? Невже Софійка гірше почала б думати про мене, коли б я змалював їй його з тими любов'ю та пошаною, з якими я ставився до нього.

Коли кадриль скінчилася, Софійка сказала мені а merci" так мило, наче я справді заслужив цю подяку. Я був у захваті, не тямив себе з радощів і сам не міг пізнати себе: звідки взялися в мене сміливість, упевненість і навіть зухвалість, а Немає нічого, що могло б мене законфузити!—думав я, безжурно походя-ючи по залі:—я на все готовий".

Сержик запропонував мені бути з ним vis-à-vis. "Гаразд,— сказав я,— хоч у мене немає дами, я знайду". Обвівши залю рішучим поглядом, я помітив, що всі дами булп взяті, окрім однієї дорослої дівчини, що стояла коло дверей до вітальні. До неї підходив високий юнак, маючи на меті, як я бачив, запросити її; він був від неї за два кроки, а я—на протилежному кінці залі. Як оком змигнути, я граціозним підтюпцем перелетів усю залю

і, човгнувши ногою, твердим голосом запросив її на контрданс. Доросла панночка, поблажливо всміхаючись, подала мені руку, а юнак лишився без дами.

Я мав таку свідомість своєї сили, що навіть не звернув уваги на досаду юнака; але потім довідався, що юнак цей питався, хто такий отой розкуйовджений хлопчик, що проскочив повз нього і з-під носу вихопив даму.

XXII. МАЗУРКА

Юнак, що у нього я відбив даму, танцював мазурку в першій парі. Він схопився з свого місця, тримаючи даму за руку і, замість робити "pas de Basques", як нас учила Мімі, просто побіг уперед; добігши до кутка, зупинився, роздав ноги, стукнув закаблуками, повернувся і, підскокуючи, побіг далі.

Дами на мазурку у мене не було, тому я сидів за високим бабусиним кріслом і дивився.

"Що ж це він робить?—думав я собі.—Це ж зовсім не те, чого учила Мімі; вона запевняла, що мазурку всі танцюють навшпиньках, роблячи плавні й кругуваті рухи ногами, а виходить, що танцюють зовсім не так. Онде й Івіни, і Бтьєн, і всі танцюють, а "pas de Basques" не роблять; і Володя наш перейняв нову моду. Непогано!.. А Софійка яка гарненька! он вона пішла..." Мені було надзвичайно весело.

Мазурка кінчалася; кілька літніх чоловіків та дам підходили прощатись до бабусі й поїхали; льокаї, оминаючи танцюристів, обережно проносили столове наряддя до задніх кімнат; бабуса вже, видно було, стомилася, розмовляла начебто нехотя й дуже розтягуючи слова; музики в тридцятий раз ліниво починали той самий мотив. Доросла панночка, що з нею я танцював, роблячи фігуру, помітила мене і, зрадливо всміхнувшись, мабуть, бажаючи тим догодити бабусі,—підвела до мене

Софійку й одну з незліченних князівень. "Rose ou h ortie?" сказала вона мені.

— Ах, ти тут!—сказала, повертаючись у своєму кріслі, бабуш-ка.—Іди ж, друже мій, іди!

Хоч мені саме тоді далеко більше хотілося захватись із головою під бабусине крісло, ніж виходити з-за нього,—як було відмовитись? Я підвівся, сказав "rose" і несміливо глянув на Софійку. Не встиг я отямитись, як чиясь рука в білій рукавичці опинилась у моїй і князівна, щонайприсмніше всміхаючись, пустилася вперед, ніяк не підозріваючи того, що я зовсім не знав, що мені робити з моїми ногами.

Я знав, що "pas de Basques" тут недоречні, непристойні і навіть можуть цілком скомпромітувати мене; але знайомі звуки мазурки, впливаючи на мій слух, дали певний напрям акустичним нервам, які й собі передали цей рух ногам; а ці останні, зовсім мимоволі і на диво всім глядачам, почали виробляти фантастичні круглі й плавні па навшпиньках. Поки ми йшли прямо, справа ще так-сяк ішла, але на повороті я помітив, що як я не вживу своїх заходів, то обов'язково випереджу свою пару. Щоб уникнути такої неприємності, я зупинився, маючи намір зробити те саме колінце, що його так гарно робив юнак із першої пари. Але в ту саму мить, як я роздав ноги й хотів уже підскочити, князівна, швиденько оббігаючи навколо мене, з вп-разом тупої цікавості й подиву глянула на мої ноги. Цей погляд убив мене. Я так розгубився, що замість танцювати, затупотів ногами на одному місці; це було так чудно, так не погоджувалося ні з тактом, ні з чим іншим, що я, нарешті, зовсім став. Всі подивились на мене: хто—дивуючись, хто — цікавлячись, хто—глузуючи, хто—співчуваючи, лише бабуся дивилася цілком байдуже.

— Il ne fallait pas danser, si vous ne savez pas!—сказав сердитий татків голос під моїм ухом і, злегка відштовхнувши мене, тато взяв руку моєї дами, пройшов із нею круг по-старовинному, заслуживши гучні похвали глядачів, і привів її на місце. Мазурка зараз же закінчилася.

"Господи! за що ти так страшно караєш мене!.....

Всі зневажають мене і завжди будуть зневажати... Мені закритий шлях до всього: до приязні, любови, пошани... все пропало!! Нащо Володя подавав мені знаки, що їх усі бачили й що не могли допомогти мені? нащо ця осоружна князівна так подивилась на мої ноги? нащо Софійка... вона така мила, але нащо вона всміхнулася під той час? нащо тато почервонів і схопив мене за руку? Невже навіть йому було соромно за мене? О, це жах! От коли б матуся була б тут, вона б не почервоніла за свого Миколоньку..." І моя уява полетіла далеко за цим милим образом. Я згадав луг перед будинком, високі липи в садку, чистий став, що над ним літають хмари, запашні копи свіжого сіна, і ще багато спокійних, радісних спогадів поставали в моїй схвильованій уяві.

XXIII. ПІСЛЯ МАЗУРКИ

За вечерею юнак, що танцював у першій парі, сів за наш дитячий стіл і звертав на мене особливу увагу, що не мало б мене підлестило, коли б я міг почувати щонебудь після того нещастя, яке трапилося зі мною. Але юнак, здавалося, за всяку ціну хотів розважити мене: він жартував зі мною, називав мене молодцем і, як тільки ніхто з дорослих не дивився на нас, підливав мені в чарку вина з різних пляшок і неодмінно примушував пити. На кінець вечері, коли шафар налив мені тільки чверть бокала шампанського з загорненої в серветку пляшки і коли юнак примусив його налити мені повний, а мене—випити його одним духом, я відчув приємну теплоту в усьому тілі, особливу приязнь до мого веселого патрона і чомусь дуже зареготався.

Коли от в залі залунали звуки ґросфатера, і гості почали вставати з-за столу, приязнь наша з юнаком на тому й закінчилася: він пішов до великих, а я, не сміючи піти за ним, підійшов до Валахіної з дочкою і почав цікаво прислухатись до того, про що вони говорили.

— Ще півгодинки,—переконуючи говорила Софійка.

— Справді, моє серденько, не можна!

— Ну, для мене, будь така ласкава!., казала вона, підлещуючись.

— Ну, хіба тобі весело буде, якщо я завтра буду хвора?— сказала пані Валахіна і необережно всміхнулася.

— А, дозволила!.. Лишаємось?..—заговорила Софійка, скакаючи з радощів.

— Що з тобою поробиш! Іди ж танцюй...от тобі й кавалер,— сказала мати, вказуючи на мене.

Софійка подала мені руку, і ми побігли до залі.

Випите вино, присутність і веселість Софійки змусили мене зовсім забути нещасну пригоду з мазуркою. Я виробляв ногами всякі кумедні штучки; то, мов кінь, біг легенькою ристю, гордовито підіймаючи ноги, то тупотів ними на місці, як баран, що сердиться на собаку, при цьому реготався від щирого серця і аж ніяк не думав про те, яке вражіння я справляю на глядачів. Софійка теж сміялася, не вгаваючи: вона сміялася з того, що ми крутилися, взявшись рука за руку, реготала, дивлячись на якогось старого пана, що, поволі піднімаючи ноги, переступив через платок, удаючи, ніби йому дуже важко було це зробити, і помирала зі сміху, коли я підскакував мало не під стелю, щоб показати свою спритність.

Переходячи через бабусин кабінет, я подивився на себе в люстерко: обличчя спітніле, волосся розпатлане, чубчпк на тім'ї стирчав більше, ніж будь-коли; але загальний вираз обличчя був такий веселий, добрий і здоровий, що я сам собі сподобався.

"Коли б я був завжди такий, як тепер, — подумав я, — я б іще міг подобатись!

Але коли я знов глянув на вродливе личко моєї дам, в ньому було, опріч того виразу веселости, здоров'я та безжурности, що подобалося мені в моєму, стільки тонкої та ніжної, краси, що мені зробилося досадно на самого себе: я зрозумів, що не можна й думати звернути на себе увагу такого чудового створіння.

Я не міг сподіватись на взаємність, та й не думав за неї: душа моя і без того була сповнена щастям. Я не розумів, щоб за почуття любови, яке сповнювало мені душу радістю, можна було вимагати ще більшого щастя й бажати чогонебудь, крім того, щоб це почуття ніколи не припинялося. Мені й так було добре. Серце билось, як голуб, кров безнастанно приликала до нього, і хотілось плакати.

Коли ми проходили коридором повз темну комірку під сходами, я подивився на неї й подумав: "що це було б за щастя, як би можна було ввесь вік прожити з нею в цій темній комірці, і щоб ніхто не знав, що ми тут живемо".

— А правда, сьогодні дуже весело? — сказав я тихим трим-тячим голосом і прискорив ходу, злякавшись не так того, що сказав, як того, що хотів сказати.

— Так... — дуже! — відповідала вона, повернувши до мене голівку з таким одверто-добрим виразом, що я перестав боятись.

— Особливо по вечері... Але коли б ви знали, як мені жалко (я хотів сказати "сумно", але не насмівся), що ви скоро їдете і ми більше не побачимось.

— Чому ж не побачимось? — сказала вона, пильно розглядаючи кінчики своїх черевиків і проводячи пальчиком по ґратчастому паравані, що повз нього ми йшли. — Щовівтірка й п'ятниці ми з мамою їздило на Тверський бульвар. Ви хіба не ходите гуляти?..

— Обов'язково проситимемось у вівторок, а коли мене не пустять, я сам утечу — без шапки. Я дорогу знаю!..

— Знайте що? — сказала раптом Софійка. — Яз одними хлопчиками, що до нас їздять, завжди кажу "ти", давайте і з вами говорити "ти". Хочеш?.. — додала вона, мотнувши голівкою й глянувши мені просто в очі.

Ми підходили до залі, і починалася друга, жвава частина grosфатера.

— Давай... те, — сказав я в той момент, коли музика й шум могли заглушити мої слова.

— Давай, "ти", а не давайте! — поправила Софійка й засміялася. Grosфатер закінчився, а я не встиг і однієї фрази сказати

З "ти", хоч не переставав вигадувати такі фрази, де цей заі-менник траплявся кілька разів. Мені не вистачало на це сміливості. "Хочеш?", "давай ти", брентіло в моїх вухах і якось п'янило; я нікого й нічого не бачив, окрім Софійки. Бачив я, як підібрали їй кучері, заклали їй за вуха й відкрили частину лоба й скронь, яких я ще не бачив, як закутали її в "зелену шалю так щільно, що видно було лише кінчик її носика, помітив^ що коли б вона не зробила своїми рожевими пальчиками маленької відтулини коло рота, так напевне задихнулася б, і бачив, як вона, спускаючись сходами разом із своєю матір'ю, швидко повернулася до нас, кивнула голівкою і зникла за дверима.

Володя. Івіни, молодий князь, я — всі ми були закохані в Софійці і, стоячи на сходах, провозжали її очима. Кому зокрема кивнула вона голівкою — не знаю; але в ту мить я був цілком певен, що це вона зробила для мене.

Прощаючись з Івіними, я дуже вільно, навіть якось холодно поговорив із Сержиком і потиснув йому руку. Якщо він зрозумів, що з

сьогоднішнього дня він утратив мою любов і свою владу наді мною, він, мабуть пожалував за цим, хоч і намагався бути цілком байдужим.

Я вперше в житті зрадив у коханні і вперше зазнав при-ємности цього почуття. Мені було радісно змінити зношене почуття звичайної відданости на свіже почуття любови, повної таємного й невідомого. До того ж, одночасно розлюбити й полюбити— значить полюбити вдвоє дужче, ніж раніше.

XXIV. В ЛІЖКУ

((Як міг я так дуже й так довго любити Сержика? — міркував я, лежачи в ліжку. — Ні, він ніколи не розумів, не вмів шанувати й не вартий був моєї любови... а Софійка? що ж це за розкіш! "Хочеш?" "Тобі починати!"

Я став рачки, ясно уявляючи собі її личко, закрив голову ліжником, підгорнув його під себе з усіх боків і, коли ніде не лишилося жодної відтулини, ліг і, відчуваючи приємну теплоту, поринув у солодкі мрії та спогади. Втупивши нерухомий погляд у підбивку стебнованого ліжника, я бачив її так ясно, як годину тому; я в гадці розмовляв із нею, і ця розмова, хоч не мала ніякого змісту, давала мені надзвичайну насолоду, бо "ти", "тобі", з "тобою", "твої" траплялися там раз-у-раз-

Мрії ці були такі яскраві, що я не міг заснути від солодкого хвилювання, і мені хотілося поділитись із кимнебудь зайвиною свого щастя.

— Мила! — сказав я майже вголос, круто повертаючись на другий бік.
— Володю, ти спиш?

— Ні, — відповідав він сонним голосом, — а що?

— Я закоханий, Володя, цілком закоханий у Софійку!

— Ну, то що? — відповідав він, потягаючись.

— Ох, Володю, ти не можиш собі уявити, що зі мною робиться!., от я зараз лежав, загорнувшись у ліжник, і так яскраво бачив її, говорив із нею, що це просто дивно. І ще знаєш що: коли я лежу й думаю за неї, — бозна чого робиться сумно й хочеться плакати...

Володя поворухнувся.

— Тільки одного б я хотів, — казав я далі: — це — щоб завжди з нею бути, завжди її бачити, й більше нічого. А ти закоханий? признайся по щирості, Володю!

Дивна річ, мені хотілося, щоб усі були закохані в Софійці і щоб усі розповідали про це.

— Тобі яке діло? — сказав Володя, повертаючись до мене обличчям, — може й так!

— Ти не хочеш спати, ти удавав лише! — закричав я помітивши з його блискучих очей, що він аж ніяк не думав про сон, і скинув із себе ліжник. — Краще говоритимемо за неї. Правда ж, вона чудова?., така мила, що скажи вона мені: "Миколонько, вистрибни у вікно або кинься у вогонь", ну от, присягаюся, — сказав я, — зараз стрибну, радо!.. Ах, яка мила! — додав я, яскраво уявляючи її перед собою, і, щоб мати з цього цілковиту насолоду, рвучко перевернувся на другій бік і засунув голову під подушку. — Страшенно хочеться плакати, Володю"

— От дурило! — сказав він, усміхаючись, а потім трохи помовчавши:— Я так зовсім не так, як ти: я гадаю, що, коли б можна було, я спочатку хотів би сидіти поруч неї і розмовляти...

— Ага! так ти теж закоханий? — перебив я його.

— Потім, — говорив далі Володя, ніжно всміхаючись, — потім обцілював би їй пальчики, оченята, губки, носик, ніжки — всю б обцілював.

— Дурниці! — закричав я з-під подушок.

— Ти нічого не розумієш, — зневажливо сказав Володя.

— Ні, я розумію, а от ти не розумієш і верзеш дурниці,— сказав я крізь сльози.

— От тільки ревти вже й не треба. Чисте дівча!

XXV. ЛИСТ

16 квітня/ майже через шість місяців після описаного дня, тато увійшов до нас нагору підчас навчання й оповістив, що сьогодні вночі ми їдемо з ним на село. Щось защеміло мені в серці, коли я це почув, думка моя зразу звернулась до матусі.

Причиною такого несподіваного від'їзду був такий лист:

Петровське, 12 квітня.

"Оце тільки, о десятій годині ввечері, я одержала твого доброго листа з 3 квітня і, як завжди, відповідаю зараз же. Федір привіз його ще вчора з міста, але як було нерано, то він дав його Мімі сьогодні вранці. Мімі ж не давала мені його цілий день, бо я, бач, нездорова була й знервована. У мене справді був маленький жар, і сказати тобі правду, от уже четвертий день, що я не така то здорова і не встаю з ліжка.

((Тільки ти не лякайся, милий: я відчуваю себе досить добре, і, якщо Іван Васильович дозволить, завтра думаю встати. .

((В п'ятницю на тім тижні я поїхала з дітьми кататись; але коло самого повороту на битий шлях, коло того містка, що завжди наганяв на мене жах, коні зав'язли в болоті. Днина була чудова, і мені заманулося піти пішки до шляху, поки витягали коляску. Дійшовши до каплиці, я дуже стомилася й сіла спочити, але, поки збирались люди, щоб витягти екіпаж, пройшло щось із півгодини; от мені й зробилося холодно, особливо в ноги, бо на мені були ботинки з тонкою підшвою, і я їх промочила. По обіді я помітила, що мене кидає то в жар, то в холод, але за заведеним порядком усе ж ходила, а після чаю сіла грати з Любочкою на чотири руки. (Ти її не пізнаєш тепер, вона великі 'має успіхи!) Але уяви собі, як я здивувалася, коли помітила, що не можу тримати такту. Кілька разів починала я знову, але все мені в голові поплуталося, і я чула страшенний шум у вухах. Я говорила: раз, два, три, а потім ураз: вісім, п'ятнадцять, і головне — бачу, що брешу, а ніяк не можу поправитись. Нарешті, Мімі прийшла мені до помочі, й майже живосилом поклала на ліжко. От тобі, друже мій, докладний звіт про те, як я захворіла і як сама тому винна. Другого дня був у мене жар досить великий, і приїхав наш добрий Іван Васильович, що й досі живе у нас і обіцяє незабаром випустити мене на світ божий. Чудесний дідуся цей Іван Васильович! Коли був у мене жар, і я марила, він цілісіньку ніч, не заплющивши очей, просидів доло мого ліжка, а тепер, знаючи, що я пишу, сидить із дівчатками в диванній, і мені чути з спальні, як він говорить їм німецькі казки, і як вони, слухаючи його, регочуться до плачу.

"La belle Flamande, як ти її називаєш, гостює у мене другий тиждень, —її мати поїхала кудись у гості, — і своїм доглядом доводить те, що вона справді дуже прихильна до мене. Вона звіряє мені всі свої душевні таємниці. З її вродливим обличчям, добрим серцем і молодістю з неї могла б бути з усіх поглядів чудова дівчина, коли б вона була в хороших руках; але в тому оточенні, де вона живе, як видно з її оповідів, вона зовсім загине. Мені спадало на думку, що як би у мене не було так багато своїх дітей, я б добре діло зробила, взявши її.

"Любочка сама хотіла писати тобі, але вже порвала третій аркуш паперу й каже: "Я знаю, що тато зараз глузуватиме: якщо хоч одну

помилку зробиш, він усім покаже". Катруся все така ж мила, Мімі така само добра й нудна.

"Тепер поговоримо про серйозне: ти мені пишеш, що справи твої йдуть недобре цієї зими, і що тобі треба буде взяти ха-барівські гроші. Мені навіть дивно, що ти питаєш на це моєї згоди.-Хіба те, що належить мені, не належить так само й тобі?

"Ти такий добрий, любий мій, що ти не хочеш казати всього про справжній стан твоїх справ, щоб не стурбувати мене; але я догадуюсь: мабуть, ти програв дуже багато, і аж ніяк, присягаюся тобі, це мене не турбує; отож, якщо тільки справу цю можна полагодити — будь ласка, багато не думай про це й не муч себе даремно. Я звикла не лише не важити для дітей на твій виграш, але, даруй мені, навіть і на всі твої достатки. Мене так само мало тішить твій виграш, як турбує програш; мене болить лише твоя нещасна пристрасть до гри, яка віднімає в мене частину твоєї ніжної прихильності й змушує говорити тобі такі гіркі істини, а лише бог знає, як мені від того боляче. Я завжди благаю бога лише про те, щоб він урятував нас... не від злиднів (що таке злидні?), а від того жахливого становища, коли інтереси дітей, що я їх маю захищати, стикнуться з нашими. Досі господь прислухався до моєї молитви: ти не переступав тієї межі, після якої ми повинні будемо або пожертвувати достатками, що вже не нам належать, а нашим дітям, або... і згадати страшно, а це жахне нещастя завжди загрожує нам. Так, це тяжкий хрест, що його послав нам обом господь!

"Ти пишеш мені ще за дітей і повертаєшся до нашої давньої суперечки: просиш мене дати свою згоду на те, щоб віддати їх до школи. Ти знаєш моє упередження проти такого виховання...

"Не знаю, мій друже, чи згодишся ти зі мною, але я в усякому разі благаю тебе, з любови до мене, пообіцяти мені, що поки я жива й після моєї смерти, коли воля божа буде розлучити нас, цього ніколи не буде.

"Ти мені пишеш, що тобі треба буде поїхати до Петербургу в наших справах. Христос із тобою, мій любий, їдь і повертайся швидче. Нам усім так без тебе скучно. Весна дивно хороша і двері на балкон уже відчинили, доріжка до теплиці вже чотири дні тому була зовсім суха, персики саме цвітуть, де-не-де тільки лишився сніг, ластівки прилетіли, і сьогодні Любочка принесла мені перших весняних квітів. Лікар говорить, що днів за три я вже буду зовсім здорова, і мені можна буде дихати свіжим повітрям і грітись на квітневому сонечку. Прощай же, мій милий, нехай тебе не турбує ні моя хвороба, ні твій програш; кінчай швидче справи й приїзди до нас із дітьми на ціле літо. Я укладаю чудові пляни про те, як ми перебудемо його, і лише тебе бракує, щоб їм здійснитись".

Друга частина листа була написана по-французькому, злитим

і нерівним почерком на другому клаптикові паперу. Я перекладаю його слово до слова:

((Не вір тому, що я написала тобі про мою хворобу: ніхто

її у гадці не має, яка вона серйозна. Я одне знаю, що мені більше не вставати з ліжка. Не гай даремно жодної хвилини, виїжджай зразу й привозь дітей. Може, я ще встигну хоч раз поцілувати й поблагословити їх: це моє єдине останнє бажання. Я знаю, який це тяжкий удар для тебе, але все одно — раніше чи пізніше, од мене чи од кого іншого ти зазнав би його; постараймося мужньо і з надією на ласку божу перенести це нещастя, скорімося волі його.

"Не думай, що те, що я пишу, є марення хворої уяви; навпаки, мої думки надзвичайно чіткі цієї хвилини, і я цілком спокійна. Не потішай же себе даремно наділю, що це помилкові, невиразні передчуття боязкої душі. Ні, я почуваю, я знаю — і знаю через те, що бог схотів відкрити мені це — мені лишилося жити дуже недовго.

а Чи скінчиться разом із життям моя любов до тебе й до дітей? Я зрозуміла, що це річ неможлива. Я надто яскраво відчуваю ці хвилини, що почуття, без якого я не можу зрозуміти існування, не може когось зникнути. Душа моя не може існувати без любови до вас, а я знаю, що вона існуватиме довіку, вже хоч би через те, що таке почуття, як моя любов, не могло б народитись, коли б воно мало когось зникнути.

"Мене не буде з вами; але я цілком певна, що любов моя ніколи не залишить вас, і ця думка така радісна для мого серця, що я спокійно й без страху чекаю на близьку смерть.

а Я спокійна, і боги відомо, що я завжди дивилася й дивлюся на смерть, як на перехід до кращого життя; так чому ж сльози душать мене? Нащо позбавляти дітей любові матері? Нащо завдавати тобі такого важкого несподіваного жалю? Нащо мені вмирати, коли ваша любов робила для мене життя безмежно щасливим?

"Нехай буде свята його воля!

а Сльози не дають мені далі писати. Може я не побачу тебе. Дякую ж тобі, мій коханий друже, за все щастя, яке ти подарував мені в цьому житті; я там проситиму бога, щоб він нагородив тебе. Прощай, мій любий; пам'ятай, що мене не буде, але любов моя ніколи й ніде не покине тебе. Прощай, Володю, прощай, мій янголе, прощай Веніаміне мій, Миколонько!

а Невже ж вони когось забудуть мене!"

До цього листа була додана також французька записка від Мімі такого змісту:

"Сумні передчуття, що про них вона вам говорить, надто стверджуються словами лікаря. Вчора вночі вона звеліла послати цього

листа негайно на пошту. Гадаючи, що вона сказала це, буди неприємна, я чекала до сьогоднішнього ранку й зважилася його розпечатати. Тільки я його розпечатала, як Наталя Миколаївна спитала мене, що я зробила з листом, і звеліла мені спалити його,, якщо він ще не пішов. Вона все говорить за нього й запевняє, що він вас уб'є. Не гайте часу, виїжджайте якнайшвидше, якщо ви хочете побачити цього янгола, поки він ще не покинув нас. Пробачте за це недоладне писання. Я не спала три ночі. Ви знаєте, як я люблю її".

Наталя Савівна, що цілу ніч 11 квітня перебула в матусиній спальні, розказувала мені, що, написавши першу частину листа, тата поклала його коло себе на столику й заснула.

"Я сама,—казала Наталя Савівна., — признаюсь, задрімала в кріслі, і панчоха випала з моїх рук. Коли от чую спросоння— годині так о п'ятій, — що вона наче з кимсь говорить; я розплющила очі, дивлюсь: вона, моя голубонька, сидить на ліжкові, згорнула отак-о ручки, а сльози так і ллються.

а—Так усьому край?" тільки вона й сказала і затулила обличчя руками.

"Я скочила, почала питати: що з вами?" "— Ах, Наталю Савівно, як би ви знали, кого я зараз бачила!"

а Скільки я не питала — більше вона мені нічого не сказала, тільки звеліла подати столик, пописала ще трохи, при собі звеліла запечатати й негайно послати. Після цього все пішло гірше та гірше".

XXVI. ЩО ЧЕКАЛО НАС НА СЕЛІ

25 квітня ми виходили з подорожньої коляски коло ґанку петрівського будинку. Виїжджаючи з Москви, тато був замислений, і коли Володя спитав його, чи не хвора матуся, він журно подивився на нього й

мовчки кивнув головою. Підчас подорожі він помітно заспокоївся; але в міру того, як ми під'їздили до будинку, обличчя йому ставало сумніше й сумніше, і коли, виходячи з коляски, він спитав заспаного Фоку, що вибіг назустріч: "де Наталя Миколаївна?" — голос йому тримтів і в очах стояли сльози. Добрий дідусь Фока, скоса глянувши на нас, спустив очі додолу і, відчиняючи двері до передпокою, одвернувшись відповів:

— Шостий день вже не виходять із спальні.

Милка, що, як я довідався згодом, з самого того дня коли Захворіла тата, не переставала жалісно вити, весело кинулася до батька — скакала на нього, вищала, лизала йому руки; але він відштовхнув її й пройшов до вітальні звідти до диванної, двері з якої були просто до спальні. Що ближче підходив він до цієї кімнати, то більше з усіх його рухів видко було, як він хвилюється: увійшовши до диванної, він ішов навшпиньках, ледве дихав і перехристився, перше ніж наважився взятись за ручку зачинених дверей. Тут з коридору вибігла незачісана заплакана Мімі. "Ах! Петре Олександровичу! — сказала вона пошепки з щирим одчаєм на обличчі, і потім, помітивши, що тато тягне за ручку дверей, вона додала ледве чутно: — тут не можна пройти — хід в оті-он двері".

Ой, як тяжко все це діяло на мою дитячу уяву, настроєну до горя страшним передчуттям!

Ми пішли до дівочої. В коридорі трапився нам на дорозі придуркуватий Яким, що завжди потішав нас своїми гримасами; але в цю мить не тільки він не здавався мені смішним, але ніщо так боляче мене не вразило, як його безтямно-байдуже обличчя. В дівочій двоє дівчат, що сиділи за якоюсь роботою, підведися, щоб уклонитись нам, з такими сумними обличчями, що мені стало страшно. Пройшовши ще кімнату Мімі, тато відчинив двері до спальні, і ми ввійшли. Праворуч од дверей було два вікна, завішані шаллями; коло одного з них сиділа Наталя Савівна з окулярами на носі й виплітала панчохи. Вона не кинулась цілувати нас, як завжди це робила, а тільки підвелася, подивилась на нас

через окуляри, і сльози полилися їй з очей. Мені дуже не подобалося, що всі, як побачать нас — так і починають плакати, а раніше були цілком спокійні.

Ліворуч од дверей стояв параван, за параваном ліжка, столик, невеличка шафа, заставлена ліками, і велике крісло, де дрімав лікар; біля ліжка стояла молода, дуже білява, надзвичайної краси дівчина в білій ранковій капоті і, трохи закотивши рукава, прикладала лід до голови матусі, якої мені тоді не видно було. Ця дівчина була "la belle Flamande", що за неї писала татан і що згодом відіграла таку важливу роль в житті всієї нашої сім'ї. Скоро ми ввійшли, вона відвела одну руку од голови татан і поправила на грудях збори своєї капоти, потім пошепки додала: "непритомна".

Я відчував велике горе тоді, але мимоволі помічав усі дрібниці. В кімнаті було майже поночі, душно, і пахло разом м'ятою, одекольконом, ромашкою й гофманськими краплями. Запах цей так вразив мене, що не лише коли я чую його, а навіть ноли за нього згадую, уява враз переносить мене в цю темну душну кімнату й відтворює всі найдрібніші подробиці жахливого моменту.

Очі татан були розплющені, але вона нічого не бачила... Ой, ніколи я не забуду цього страшного погляду! Стільки муки в ньому було!

Нас вивели.

Коли Я ПОТІМ розпитував Наталю Савівну про останні хвилини матусі, от що вона мені сказала:

"Коли вас вивели, вона довго ще кидалася, моя голубонька, наче от тут їй щось давило; потім спустила голівку з подушок і задрімала так тихо, спокійно, мов отой янгол небесний. Тільки я вийшла подивитись, чого пити не несуть,—прихожу, а вона вже, моє серденько, все навколо себе розкидала і все киває на вашого тата — кличе до себе; той

нахилиться до неї, а вже сили, видно, немає сказати, що хотілось: що розкриє губки — та й знов почне охкати: "Боже мій! господи!.. дітей! дітей!" Я хотіла була по вас бігти, та Іван Васильович не дав, каже: "це дуже її схвилює, краще не треба". А потім тільки підніме ручку — та знов і спустить. І що вона цим хотіла, бог її знає-Я так гадаю, що це вона вас заочно благословляла, та видно не дав їй господь перед останнім кінцем глянути на своїх діточок. Потім вона підвелася, моя голубонька, зробила от так ручки й раптом заговорила, та таким голосом, що я й згадати не можу: "Мати божа, не покинь їх!.." Тут уже біль підступив їй під саме серце; по очах видно було, що страшенно мучилася, бідненька; впала на "подушки, вхопилась зубами за простирадло, а сльози, батечку мій, сльози так і ллються".

— Ну, а потім? — спитав я.

Наталя Савівна не могла більше говорити: вона одвернулась і гірко заплакала.

Матан померла в неймовірних муках.

XXVII. ГОРЕ

Другого дня, пізно ввечері, мені захотілося ще раз подивитись на неї. Переборовши інстинктове почуття страху, я тихо відчинив двері й навшпиньках увійшов до залі.

Посеред кімнати на столі стояла труна, навколо неї нагорілі свічки у високих срібних ставниках; в далекому кутку сидів дячок і тихим одноманітним голосом читав псалтир.

Я зупинився коло дверей і почав дивитись, але очі мої були такі заплакані й такий я був знервований, що нічого не міг розібрати; все якось зливалось до купи: світло, оксамит, грезет, великі ставники, рожева, обшита мережевом, подушка, вінчик, чепчик із стрічками і щось

прозоре воскового кольору. Я став на стілець, щоб роздивитись на її обличчя; але на тому місці, де воно було, мені знов показалось щось прозоре, блідо-жовтувате. Я не міг вірити, щоб це було її обличчя. Я почав вдивлятись у нього пильніше і потроху почав пізнавати в ньому знайомі милі риси. Я здригнувся з жаху, коли переконався, що це була вона; але чому заплющені очі такі запалі? звідки ця страшна блідість і на одній щоці темна пляма під прозорою шкірою? Чому вираз обличчя такий суворий і холодний? чому губи такі бліді й чому такий неземний спокій, що коли я вдивляюся в нього, мороз біжить поза мою спиною й по волоссю?

Я дивився й почував, що якась незрозуміла, непереможна сила притягує мої очі до цього неживого обличчя. Я не зводив з нього очей, а уява малювала мені картини, повні життя й щастя. Я забував, що мертве тіло, яке лежало передо мною і на яке я безтямно дивився, як на річ, що нічого спільного не має з моїми спогадами, була вона. Я уявляв її то в такій, то в іншій позі? веселу, з усмішкою на губах; потім мене раптом вражала яканебудь риса в блідому обличчі, на якому спинився мій погляд: я згадував жахливу дійсність, здригався, але не переставав дивитись. І знову мрії заступали дійсність, і знову свідомість дійсності розвіювала мрії. Нарешті, уява стомилася, вона перестала обманювати мене; свідомість дійсності теж зникла, і я зовсім забувся. Не знаю, скільки часу був я в такому стані, не знаю, що таке й було зі мною; знаю тільки те, що на якийсь час я втратив свідомість свого існування й відчував якусь високу, невимовно-приємну й сумну насолоду.

Може, відлинаючи до кращого світу, її чудова душа оглянулася на той, у якому вона лишила нас; вона побачила мій сум, зглянулася на мене й на крилах любови з небесним усміхом жалю спустилася на землю, щоб утішити й благословити мене.

Двері рипнули, і до кімнати ввійшов дячок на зміну. Цей шум розбудив мене, і перша думка, що промайнула мені в голові, була та, що я не плачу й стою на стільці в зовсім не Зворушливій позі, а тому дячок

може мати мене за бездушного хлопця, що з жалощів чи цікавості зліз на стільця; я перехри-стився, поклонився й заплакав.

Пригадуючи тепер свої вражіння, я бачу, що тільки одна ця хвилина самозабуття була справжнє горе. До й після похорону я не переставав плакати й був сумний, але мені соромно згадати той сум, бо завжди до нього примішувалося якенебудь самолюбне почуття: то бажання показати, що я засмучений більше за всіх, то думки про те, яке вражіння я справляю на присутніх, то безцільна цікавість, що змушувала мене робити спостереження над чепчиком Мімі й обличчям присутніх. Я зневажав себе за те, що не відчуваю самого лише почуття горя, і силкувався приховувати всі інші: від цього сум мій був нещирий і неприродній. Окрім того, я відчував якусь насолоду, знаючи, що я нещасний, намагався збуджувати свідомість нещастя, і це

егоїстичне почуття більше, ніж інші, заглушало в мені справжній сум.

*

Проспавши цю ніч міцно й спокійно, як завжди буває після великого горя, я прокинувся з сухим лицем і заспокоєними нервами. О десятій годині нас покликано на панахиду, що її правили перед виносом. В кімнаті було повно двірських та селян, що, гірко плачучи, прийшли попрощатись із своєю панею. Підчас одправи я пристойно плакав, христився й кланявся до землі, але не молився душею й був досить байдужий; досадував на те, що новий полуфрачок, який на мене наділи, дуже давив мене під пахвою; думав про те, щоб не дуже забруднити штанці на колінах, і потихеньку робив спостереження над усіма присутніми. Батько стояв у головах труни, був блідий, як полотно, і видно було, що йому важко стримувати сльози. Його висока постать у чорному фраку, бліде виразне обличчя і, як завжди, граціозні й упевнені рухи, коли він христився, кланявся, дістаючи руками землі, брав свічку з попових рук або підходив до труни, були надзвичайно ефектні; але не знаю через що, мені не подобалося в ньому саме те, що він міг бути таким ефектним під такий час. Мімі стояла, спершись на стіну, і, здавалось, ледве трималася на ногах; сукня на ній була пом'ята і в пуху,

чепчик зсунувся на бік; опухлі очі були червоні, голова їй трусилася; вона весь час кричала не своїм голосом і раз-у-раз затуляла обличчя хусткою та руками. Мені здавалося, що вона все це робила для того, щоб, заховавши обличчя від присутніх, —спочити на хвилину від удаваних ридань. Я згадав, як напередодні вона говорила татові, що смерть тата для неї така жахлива втрата, якої вона ніяк не сподівається пережити, що вона позбавила її всього, що цей янгол (вона так називала тата) перед самою смертю не забув її й висловив бажання забезпечити назавжди майбутнє її й Катрусіне. Вона гірко плакала, розповідаючи про це, і, може, почуття горя її було цілком щире, але воно було не чисте і не виключне. Любочка, в чорному платтячку, обшитому плерезами, вся мокра від сліз, стояла похнюпившись і зрідка позираючи на труну, і обличчя її виявляло при цьому лише дитячий страх. Катруся стояла коло матері і, хоч личко їй і було досить сумне, така ж рум'яна була, як і завжди. Одверта Володина вдача була одверта й у горі: він то стояв замислившись, утупивши нерухомий погляд на яку-небудь річ, то рот йому раптом починав кривитись, і він хапливо христився й кланявся. Всі сторонні, що були на похороні, були мені гидкі. Утішні фрази, які вони говорили татові, — що їй там буде краще, що вона була не для цього світу, збуджували в мені якусь досаду.

Толстой—7.

Лке вони мали право говорити й плакати за нею? Деякі з них, говорячи про нас, називали нас сирітками. Наче ми без них не знали, що дітей, які не мають матері, звуть так! їм, мабуть, подобалось, що вони перші дають нам це ім'я, так само, як усі, здебільшого, поспішають дівчину, яка щойно вийшла заміж, вперше назвати madame.

В найдальшому кутку залі, майже заховавшись за відчиненими дверима буфету, стояла навколішках згорблена сива бабуса. Стуливши руки й підвівши очі до неба, вона не плакала, але молилася. Душа її линула до бога, вона просила його з'єднати її з тією, кого вона любила більше над усе на світі,, і твердо надіялася, що це буде скоро.

"От хто справді любив її!" подумав я, і мені стало соромно за самого себе.

Панахида закінчилася: обличчя померлої було відкрите, і всі присутні опріч нас, один по одному почали підходити до труни, й прощатись.

Одна з останніх підійшла до покійниці якась селянка, з гарненькою п'ятирічною дівчинкою, яку вона, бозна нащо, принесла сюди. Я якраз тоді випустив свою мокру хустку й хотів підняти її; але тільки я нахилився, мене вразив страшний, пронизливий крик, повний такого жаху, що хоч би я сто років прожив, я його ніколи не забуду, і коли згадаю, завжди пробіжить мороз по моєму тілу. Я підвів голову — на дзиглику коло труни стояла та сама селянка й насилу держала в руках дівчинку, яка, відмахуючись рученятами, відхиливши назад перелякане личко й уп'явшись витріщеними очима в обличчя померлої, кричала страшним, божевільним криком. Я скрикнув голосом, який, мабуть, був іще жахливіший від того, що вразив мене, і вибіг з кімнати.

Тільки цієї хвилини я зрозумів, звідки йшов той сильний, важкий запах, що, змішуючись із запахом ладану, сповнював кімнату; і думка, що те обличчя, яке за кілька днів перед тим повне було краси й ніжності, обличчя тієї, кого я любив більше над усе на світі, могло викликати жах, наче вперше відкрила мені гірку правду і сповнила душу одчаєм.

XXГІІІ. ОСТАННІ СУМНІ СПОГАДИ

Матан уже не було, а життя наше йшло все тим самим порядком: ми лягали й уставали в той самий час і в тих самих кімнатах; ранковий, вечірній чай, обід, вечеря, — все було в звичайний час; столи, стільці стояли на тих самих місцях; нічого в домі і в нашому побиті не змінилося; тільки її не було.

Мені здавалося, що після такого нещастя все повинно було б змінитись; наш звичайний побит здавався мені образою її пам'яті й надто яскраво нагадував її відсутність.

Напередодні похорону, по обіді, мені схотілося спати, і я пішов до кімнати Наталі Савівни, гадаючи влаштуватись на її ліжкові, на м'якому пуховику, під теплим стебованим ліжником. Коли я увійшов, Наталя Савівна лежала на своєму ліжкові і, мабуть, спала; почувши шум від моїх кроків, вона підвелася, відкинула шерстяну хустку, що нею од мух була вкрита її голова, і поправляючи чепчик, сіла на край ліжка.

Ще й раніше досить часто бувало, що по обіді я приходив спати до неї в кімнату; от і тепер вона догадалася, чого я прийшов і сказала мені, підводячись із ліжка:

— Що? Мабуть, спочити прийшли, мій голубчику? Лягайте!

— Що ви, Наталю Савівно!—сказав я, стримуючи її за руку.—Я зовсім не того!.. Я так прийшов... та ви й сами сто-мпілися: краще ви лягайте!

— Ні, батеньку, я вже виспалась,—сказала вона мені (я знав, що вона не спала три доби).—Та й не ло сна тепер,—додала вона, глибоко зідхаючи.

Мені хотілося поговорити з Наталею Савівною про наше нещастя: я знав її щирість і любов, і тому поплакати з нею була б для мене радість.

— Наталю Савівно,—сказав я, помовчавши трохи й сідаючи до неї на ліжко, — чи сподівались ви цього?

Бабуся подивилась на мене з цікавістю, не розуміючи, мабуть, нащо я питаю її про це.

— Хто міг сподіватись цього?—повторив я.

— Ах, батеньку мій,— сказала вона, кинувши на мене погляд щонайніжнішого співчуття,— не те, щоб сподіватись, а я й тепер і здумати, навіть, не можу. Ну, мені вже, старій, давно час би відпочити з моїми старими кістками; а то от до чого довелося доя;ити: старого пана, вашого дідуся—нехай царствує!—князя Миколу Михайловича, двох братів, сестру Ганнусю, всіх поховала, і всі молодші за мене були, а от тепер—мабуть, за гріхи мої—і її довелося пережити. Його свята воля! Він того, мабуть, і взяв її, що вона хороша була, а йому добрих там і треба.

Ця проста думка радісно вразила мене, і я ближче присунувся до Наталі Савівни. Вона згорнула руки на грудях і глянула вгору; запалі вогні очі її виявляли великий, але спокійний сум. Вона твердо вірила, що бог не на довгий час розлучив її з тією, на якій протягом багатьох років була зосереджена вся сила її любови.

— Так, мій батеньку, чи давно, здається, я її ще няньчила, сповивала, а вона мене Нашею кликала. Було, прибіжить до мене, охопить рученятками й почне цілувати та приказувати: "Нашику мій, красунчику мій, індиченько ти моя". А я, було, й пожартую—кажу: ((Неправда, серденько, ви мене не любите; от як тільки виростете великі, одружитесь і Нашу свою забудете". Вона, було, замислиться. Ну, ' каже, краще я заміж не йтиму, якщо неможна Нашу з собою взяти; я Нашу ніколи не покину. А от покинула ж і не діждалась. І любила ж вона мене, покійниця! Та кого вона не любила, по правді сказати. Так, батеньку, вашу матусю вам забувати не можна: це не людина була, а янгол небесний. Коли її душа буде в царстві небесному, вона й там вас любитиме і там радітиме з вас.

— Чого яс ви кажете, Наталю Савівно: коли буде в царстві небесному? — спитав я.—Адже вона, я гадаю, і тепер уже там!

— Ні, батеньку, — сказала Наталя Савівна, знизивши голос і присовуючись ближче до мене на ліжкові, — тепер її душа тут.

І вона вказувала вгору. Вона говорила майже пошепки і з таким чуттям та переконанням, що я мимоволі підвів очі вгору, дивився на карнизи й шукав чогось.

— Перше, ніж праведна душа в рай їде, вона ще сорок митарств проходить, мій батеньку, сорок днів і може ще в своєму домі бути...

Довго ще говорила вона в такому дусі і говорила так просто й упевнено, ніби розповідала про звичайнісінькі речі, які сама бачила і з приводу яких нікому й на думку не спаде хоч трошки не повірити. Я слухав її, затаївши дух, і, хоч не розумів як слід того, що вона говорила, вірив їй цілком.

— Так, батеньку, тепер вона тут, дивиться на нас, слухає? може, що ми говоримо,—сказала Наталя Савівна. :

І, похнюпившись, замовкла. їй потрібна була хустка, щоб витерти сльози, що так і лилися; вона встала, глянула мені просто в обличчя й сказала тримтячим схвильованим голосом:

— На багато щаблів наблизив мене цим до себе господь. Що мені тепер тут лишилось? для кого мені жити? кого любити?

— А нас хіба ви не любите?—сказав я з докором, ледве стримуючи сльози.

— Богові відомо, як я вас люблю, моїх голубчиків, але вже так любити, як я її любила—нікого не любила, та й не можу любити.

Вона не могла більше говорити, одвернулась від мене й гірко заридала.

Я не думав уже спати: ми мовчки сиділи одне проти одного й плакали.

До кімнати увійшов Фока; помітивши, в якому ми настрою і, мабуть, не бажаючи турбувати нас, він, мовчки й несміливо позираючи, став коло дверей.

— Що тобі, Фоко?—спитала Наталя Савівна, витираючись хусткою.

— Родзинок півтора, цукру чотири фунта та сарачинського пшона три фунта на кутю.

— Зараз, зараз, батеньку,—сказала Наталя Савівна, похапцем понюхала табаки й швидкими дрібними кроками пішла до скрині. Останні сліди суму, що його навіяла наша розмова зникли, коли вона повернулася до свого обов'язку, що його вважала за дуже важливий.

— Нащо чотири фунти?—говорила вона буркотливо, дістаючи й одважуючи цукор на безмені,— трьох з половиною досить буде.

І вона зняла з шальки кілька грудочок.

— А це ще до чого воно—вчора тільки вісім фунтів пшона дала, знов вимагають! Ти як собі хочеш, Фоко Демидовичу, а я пшона не дам. Цей Івась радий, що тепер метушня в домі: він думає, може не помітять. Ні, я за панське добро не потуратиму. Чи таки чувано це—вісім фунтів!

— Як же бути? Він каже, що все вийшло.

— Ну, на, бери, на! Хай візьме.

Мене вразив цей перехід від зворушливого почуття, з яким вона зі мною говорила, до буркотіння та дріб'язкових справ. Думаючи про це згодом, я зрозумів, що, незважаючи на те, що діялось у неї на душі, їй вистачало сили духу робити своє діло, а сила звички тягла її до повсякденної роботи. Горе так дуже вплинуло на неї, що вона не визнавала за потрібне ховатись із тим, що може, як і завжди, виконувати

свої обов'язки; вона, навіть, і не зрозуміла б, як може отаке спасти на думку.

Пустославність таке почуття, що аж ніяк не пасує до справяс-нього горя; і разом із тим, це почуття так міцно прищеплене до людської природи, що дуже рідко навіть найтяжче горе вигонить його. Пустославність підчас горя виявляється в бажанні показуватись або засмученим, або нещасним, або твердим, і ці низькі бажання, про які ми не признаємось, але які майже ніколи — навіть у хвилини найбільшого суму—не покидають нас, позбавляють його сили, вартости й щирости. А Наталю Савівну так глибоко вразило її нещастя, що в душі її не лишилося жодного бажання, і вона жила лише звичкою.

Видавши Фоуї потрібну живність і нагадавши йому за пиріг, що його треба було приготувати на частування духівництва, вона відпустила його, взяла панчошу й знов сіла коло мене.

Розмова почалася про те й саме, і ми ще раз поплакали й ще раз витерли сльози.

Розмови з Наталею Савівною відбувались щодня: її тихі сльози й спокійні побожні слова заспокоювали мене й утішали.

Але незабаром нас розлучили: через три дні після похорону ми всім домом поїхали до Москви, і мені не судилося ніколи більше її бачити.

Бабуся дістала жахливу звістку лише коли ми приїхали, і горе її було надзвичайне. Нас не пускали до неї, бо вона цілий тиждень була непритомна, лікарі боялися за її життя, тим паче, що вона не тільки не хотіла пити ніяких ліків, але ні з ким не говорила, не спала й нічого не їла. Іноді, сидячи сама в кімнаті на своєму кріслі, вона раптом починала сміятись, потім ридати без сліз, її починало корчити, і вона кричала не своїм голосом беззмістовні або жахливі слова. Це було перше велике горе, що вразило її, і це горе призвело її до розпачу. Їй треба було

обвинуватити когось у своєму нещасті, і вона говорила страшні слова, загрожувала комусь, з незвичайною силою зіскакувала з крісла, швидкими, великими кроками ходила по кімнаті й потім падала непритомна.

Якось я ввійшов до неї в кімнату; вона сиділа, своїм звичаєм, на кріслі і, здавалося, була спокійна, але мене вразив її погляд. Очі їй були дуже широко розплющені, але погляд невиразний і тупий: вона дивилась просто на мене, але, мабуть, не бачила. Губи їй почали поволі складатися в усмішку, і вона Заговорила зворушливим, ніжним голосом: "Ходи сюди, моє серденько, підійди, мій янголе!" Я гадав, що вона звертається до мене, і підійшов ближче, але вона дивилася не на мене. "Ой, коли б ти знала, моє серце, як я нудьгувала, і як тепер рада, що ти приїхала!.." Я зрозумів, що вона уявляла собі татап і зупинився. "А мені сказали, що тебе немає?—казала вона далі, нахмурившись,—які дурниці! Хіба ти можеш умерти раніше, ніж я?" І вона зайшлася страшним істеричним реготом.

Тільки люди, що можуть дуже любити, можуть відчувати й велике горе; але та сама потреба любити є для них протитрута горю, і лікує їх. Через це моральна природа людини ще живучіша, ніж природа фізична. Горе ніколи не вбиває.

Через тиждень бабуся могла плакати, і їй покращало. Перша думка її, коли вона прийшла до пам'яті, були ми, і любов її до нас збільшилася. Ми не відходили від її крісла і вона тихо плакала, говорила про татап і ніжно голубила нас.

Ніхто не міг і подумати, дивлячись на бабусине горе, щоб вона перебільшувала його, і прояви цього горя були великі й зворушливі; але, не знаю чому, я більше співчував Наталі Савівні, і досі певен, що ніхто так щиро й чисто не любив і не жалкував за татап, як це простодушне й люб'яче створіння.

Материною смертю закінчились для мене щасливі дитячі роки й почалася нова доба—доба хлоп'яцтва; але як спогади про Наталю Савівну, що я її більше вже не бачив і що мала такий великий і добрий вплив на мій напрям і розвиток чутли-вости, належать до першої доби,— то я скажу ще кілька слів про неї та її смерть.

Після нашого від'їзду, як мені потім розповідали двірські, що лишилися на селі, вона дуже сумувала, не маючи роботи. Хоч усі скрині були на її руках, і вона не переставала копатись у них, перекладати, розвішувати, розкладати, але їй бракувало галасу й метушні панського залюдненого сільського дому, до чого вона з дитинства звикла. З горя, а так само через те, що змінився весь лад у житті й що не треба було їй більше клопотатись коло чогось, незабаром розвилася в неї стареча хвороба, до якої вона схильна була. Рівно через рік після того, як померла матуся, почалася в неї водянка, і вона залягла.

Важко, я гадаю, було Наталі Савівні жити, а ще важче вмирати самій у великому пустому петровському будинку, без друзів. Усі в домі любили й поважали Наталю Савівну; але вона ні з ким не товаришувала й пишалася тим. Вона гадала, що на її місці—економки, якій цілковито довіряють її пани і яка має на руках стільки скринь з усяким добром приятелювання з кимнебудь обов'язково призвело б її до догодництва й злочинного потурання; через те, а може ще й через те, що не мала нічого спільного з іншою челяддю, вона цуралася всіх: говорила, що у неї в домі немає ні кумів, ні сватів і що за панське добро вона нікого не помилує.

Звіряючи богів у теплій молитві свої почуття, вона шукала й знаходила втіху; але іноді, коли підупаде, було, духом, що з усіма нами буває, і коли найкраща втіха для людини—сльози й участь живої істоти, вона клала до себе на ліжко свою малісіньку собачку моську (що лизала її руки, втупивши на неї свої жовті очі), говорила до неї й тихо плакала, голублячи її. Коли моська починала жалібно вити, вона намагалася заспокоїти її й казала: "Годі, я й без тебе знаю, що скоро помру".

За місяць до своєї смерти вона дістала з своєї скрині білого перкалю, білого серпанку й рожевих стрічок; за допомогою своєї дівчини пошила собі біле вбрання, чепчик і до найменших дрібниць розпорядилась усім, що потрібно було для її похорону.

Вона так само розібрала панські скрині й надзвичайно точно, за описом, передала їх прикажчиці; потім дістала дві шовкові сукні, старовинну шалю, що їх колись подарувала їй бабуса,, дідусев військовий мундир, шитий золотом, теж даний їй у її цілковиту власність. Все це вона зберегла так старанно, що шиття й галуни на мундирі були свіжі цілком й міль не пошкодив сукна. Перед смертю вона висловила бажання, щоб одна з цих суконь—рожева—була Володі на халат або бешмет, друга—плюсова—мені на те саме, а шалю—Любочці. Мундир вона відказувала тому з нас, хто раніше вийде на офіцера. Все інше своє майно й гроші, окрім сорока карбованців, які вона приділила на похорон та поминання, вона відказала своєму братові Брат її, вже давно відпущений на волю, жив у якійсь далекій губернії, і жив дуже розпутно, через що вона, коли ще жива була, ніяких стосунків із ним не мала.

Коли брат Наталі Савівни прибув по спадщину, і всього майна небіжчиці виявилось на двадцять п'ять карбованців на асигнації, він не хотів вірити тому й казав, що не могло бути,, щоб Наталя Савівна, яка шістдесят років жила в багатому домі, все мала на руках, увесь свій вік жила по-скупому й над кожною ганчіркою трусилася,—щоб вона нічого не лишила. Але це справді було так.

Старенька два місяці страждала від своєї хвороби й терпіла муки, як справжній християнин: не бурчала, не скаржилася, а тільки, своїм звичаєм, увесь час згадувала бога. За годину перед смертю вона з тихою радістю посповідалася, причастилася й помаслособорувалася.

Всіх домашніх вона просила простити їй ті кривди, що їх вона могла їм заподіяти, і сповідачеві своєму, отцеві Василю, доручила передати всім нам, що не знає, як дякувати нам за нашу ласку, і що просить нас пробачити їй, коли вона з дурного розуму свого образила кого небудь,

але "зłodійкою ніколи не була й можу сказати, що панською ниткою не поживилася)). Це було одне, що вона цінувала в собі.

Одягшись у заготовлену капоту й чепчик і спершись на подушки, вона до самого кінця не переставала розмовляти: З панотцем, згадала, що нічого не лишила на бідних, дістала десять карбованців і просила його роздати їх у парафії, потім перехристілася, лягла і востаннє зідхнула, з радісною усмішкою згадуючи ім'я боже.

Вона йшла з життя без жалю, не боялася смерти й прийняла її, як благо. Часто це говорять, але як рідко це справді буває! Наталя Савівна могла не боятись смерти через те, що вона вмирала з непохитною вірою й виконавши закон Євангелії. Все життя її було чиста, некорислива любов і самовідданість.

Що ж! якщо її вірування могли б бути величніші, її життя спрямоване до більш високої мети,—хіба ця чиста душа через це менше гідна любови й здивування?

Вона зробила найкраще й найбільше діло в цьому житті— померла без жалю й страху.

її поховали, на її бажання, недалеко від каплиці, що стоїть на матусиній могилі. Зарослий кропивою та реп'яхами горбочок, під яким вона лежить, огорожено чорними штахетами, і я ніколи не забуваю з каплиці підійти до цієї огорожі й уклонитись до землі.

Іноді я мовчки зупиняюся між каплицею та чорною огорожею. В душі моїй раптом устають тяжкі спогади. Мені приходить на думку: невже Провидіння лише для того з'єднало мене з цими двома істотами, щоб примусити мене довіку жалкувати за ними?